

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

1 • 2013

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af Historisk
Samfund for Sønder-
jylland i samarbejde
med Museum
Sønderjylland
og Kulturfokus

Pris for medlemskab
295 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 35 kr.
Særnumre 45 kr.

Ekspedition

Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Kontortid

Mandag-torsdag 9-14

Redaktion

Kim Furdal (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 58 60
kifu@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
- Arkæologi Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
- Kulturhistorie Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Layout

Ove Kirketerp
Tekst & Design
Haderslev

Tryk

Wind Grafisk ApS
Haderslev

I dette nummer

*De gamle guder og deres tilbedelse i sønderjyske
stednavne* 3

Hvad kan stednavnene bidrage med af viden om de førkristne trosforestillinger. Lektor Peder Gammeltoft har set nærmere på de sakrale førkristne stednavne i Sønderjylland.

Om at-Tartushi 8

Hvem var at-Tartushi, og hvad kendte han til Hedeby i midten af 900-tallet? Pensioneret kontorchef Jens Bruun har set nærmere på at-Tartushis beskrivelse af Hedeby.

Castrum Alsia, Alsborg eller Nordborg? 15

Er Svend Grathe Nordborg Slots bygherre, eller er det bare en overfortolkning af Saxo? Noget tyder på, at det sidstnævnte er tilfældet. Erik Dreyer sætter spørgsmålstegn ved fadderskabet.

Fattigfolk i Hørup sogn på Als 19

Hvilke instrumenter havde man til bekæmpelse af fattigdom, og hvorledes blev de anvendt? Anton Marckmann har set nærmere på fattigvæsenets historie i Hørup sogn.

Burghof i Flensborg 26

På Toosbüystraße i Flensborg ligger en bygning i ren mur, der vidner om en stigende interesse for hjemstavnen i årene efter 1900. Museumsinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland, fortæller om den imponerende ejendom og den stigende interesse for hjemstavnen.

Bognyt 35

Det sker - i Museum Sønderjylland 36

Bagsiden om forsiden 40

Hedeby er en af de tidligste bydannelser, der i 900-tallet slet ikke kunne måle sig med de sydeuropæiske byer i størrelse og omfang. Museumsinspektør Silke Eisenschmidt, Museum Sønderjylland, tegner et portræt af byen ved Slien.

Forsidebilledet:

Luftfoto af Hedeby ved Slesvig.

De gamle guder og deres tilbedelse i sønderjyske stednavne

Af Peder Gammeltoft

Hvad kan stednavnene bidrage med af viden om de førkristne trosforestillinger? Lektor Peder Gammeltoft har set nærmere på de sakrale førkristne stednavne i Sønderjylland.

STEDNAVNE BESKRIVER ikke blot, hvad der fandtes af terræn, dyr og planter, da de blev navngivet - eller hvem der ejede dem. En del stednavne lader os faktisk også kigge ind i tidligere tiders trosforestillinger. De mest hyppige er uden tvivl dem, der omhandler kristen kultus, især den katolske. Ikke alene finder vi kirker i landskabet, vi finder også spor af helgentilbedelse ved helligkilder, Jomfru Maria-dyrkelse i skove og lunde, osv. Kun en lille del af stednavnematerialet kan siges at omhandle førkristen kultus - men det er ikke desto mindre den, vi skal beskæftige os med over de næste sider.

Førkristen kultus i stednavne?

Med førkristen kultus menes en afspejling - eller en sandsynliggjort afspejling - af det førkristne trosbillede, enten i form af kultsteder eller gude- og stednavne. Da mange af de termer og navne, der afspejler dette, også har ikke-religiøse betydninger, kan det være svært helt sikkert at afgøre, om det er en religiøs betydning, et stednavn afspejler. Derimod må man operere med grader af sandsynlighed.

Stednavne opfører sig som resten af det danske sprog. Langt hovedparten

af de stednavne, der behandles her, er sammensatte stednavne, der i deres sammensætning har samme karakter som sammensatte navneord. Det betyder, at der også i stednavne er en forskel på, hvor i sammensætningen det sakrale element befinder sig. Det sidste led i et stednavn beskriver nemlig, hvad den navngivne lokalitet var på navngivningstidspunktet, dvs. om der var tale om en skov, å eller en udflyttergård. Det første led, derimod, beskriver, hvad der er specielt ved lokaliteten, f.eks. dens farve, terrænet, den ligger i, eller hvem som associeres med den.

Hovedvægten af behandlingen vil være på bebyggelsesnavne, da det er de navne, de fleste af os kender og anvender i dagligdagen. Men der findes også mulige førkristne sakrale elementer i det ganske omfattende mark- og naturnavnemateriale i Sønderjylland. Alle eksempler i denne artikel er hentet fra 'Danmarks Stednavne' bind 3-7.

Kultsteder

Steder, hvor folk har kunnet samle sig om en mere eller mindre institutionaliseret tilbedelse af en eller flere førkristne, er i nogen grad overleveret i de sønderjyske stednavne. Det drejer sig især om navne, hvori ord som *vi* 'helligdom' og *harg* 'alter' indgår. I andre tilfælde synes naturlokaliteter som kilder, højdedrag og skove at kunne have dannet ramme om tilbedelse.

Ordet *vi* er det nærmeste, vi synes

at komme en institutionaliseret udøvelse af de førkristne guder. Ordet forekommer både som første- og sidsteled i stednavne. Ikke alle stednavne på *Vi-* indeholder elementet *vi* (gammeldansk *wī*), men derimod ofte i stedet gammeldansk *with* 'skov', som i *Viby* (1231 *Withbæ*) i Aarhus Kommune, til tider også *vig* 'bugt' eller *vidje*. I de kendte omtaler, vi har af hedensk kultus, f.eks. dem beskrevet af Adam af Bremen o.a., forekommer kultisk praksis ofte i sammenhæng med især lunde og høje. En mulig lignende praksis afspejles muligvis i det alsiske *Vibøge* (1245 *Wiboki*), hvis sidsteled er ordet *bøge* 'bøgelund'. Ordet synes dermed at betyde noget lig 'Helligdommen i/ved bøgelunden'.

Hvor *vi* forekommer som sidsteled, er førsteledet stort set altid et gude- eller gudnavn, hvilket må tolkes som, at det er den pågældende gud, som er objektet for selve tilbedelsen i helligdommen. Netop det, at stednavne på *-vi* oftest

indeholder navne på førkristne guder, styrker indtrykket af, at navnetypen repræsenterer en fastlagt kultisk praksis, altså en dyrkelse inden for en institutionaliseret ramme. Om tilbedelsen har været ens fra *vi* til *vi*, kan stednavnene derimod ikke ytre sig om, men det overordnede fokus synes at være relativt ensartet. I danske stednavne synes det især at være den største af alle guderne, Odin, der har været centrum for tilbedelse, da hans navn indgår i flere *vi*-lokaliteter, f.eks. *Odense* (988 *Othenesuuigens-*em, 1075 *Othensue*) på Fyn, *Oens* (1646 *Ottens*) i Horsens Kommune, *Vøjens* (1421 *Wodens*) i Haderslev Kommune og muligvis *Oddense* (1410 *Otenssogen*) i Skive Kommune. Disse går tilbage til et oprindeligt *Othinswī*, der sandsynligvis betyder 'Helligdommen viet til Odin'. I kraft af at både forled og efterled i disse navne helt utvetydigt indeholder et sakralt element, er disse navne blandt de få

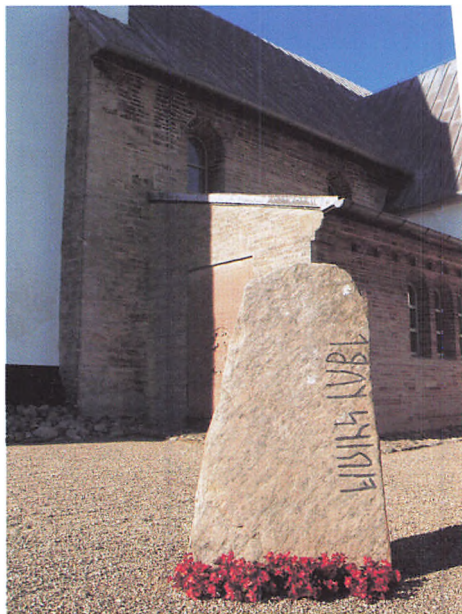

Foto: Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland.

Runesten med teksten "Eriks Kumli (= minde)" ved Starup Kirke på sydsiden af Haderslev Fjord. Stenen, der sandsynligvis stammer fra 700-tallet, lå som trædesten under norddøren i kirken. Den er sandsynligvis anbragt der af den stormandsslægt fra egnen, der opførte kirken. Det er muligvis sket for dermed at markere slægtens overgang fra den gamle til den nye tro.

Kort over de omtalte sakrale stednavne. Røde punkter med stor skrift i fed angiver bebyggelsesnavne, grønne i mindre skrifttype mark- og naturnavne.

navne, man kan regne for at være sikre sakrale navne.

Helt så sikre kan vi ikke være med stednavne indeholdende ordet *harg*, da dette ord, ud over betydningen 'alter' også kan betyde 'stendyng'. Så med mindre ordet er sammensat med et andet sikkert eller sandsynligt sakralt element, kan *harg*-stednavne kun betegnes som værende mulige sakrale navne. I danske stednavne forekommer ordet i to varianter, *harg* og *hørg*, der begge er repræsenteret i det sønderjyske. Formen *harg* har en tendens til at udvikle sig til *harr(e)* og kan derfor falde sammen med ordene *hare* eller *harve* i stednavne. Ligeledes kan *hørg* og plantenaavnet *hør* blandes sammen, så man ikke automatisk kan

regne alle navne på *Har-/Hør-* som sakrale.

Af mulige sakrale navne med dette element i Sønderjylland kan regnes *Harreby* (1202-41 Har(r)ebui i Vejen Kommune og *Harres* (1365 Harix) i Tønder Kommune. Den førstnævnte er sammensat med ordet by 'landsby, bebyggelse' og kan være opstået om et helligsted på samme sæt, som mange af vore kirkebyer gjorde nogle hundrede år senere. *Harg* og *hørg* forekommer muligvis også i en række natur- og marknavne så som *Hørrild* i Fjelstrup sogn i Haderslev Kommune, der synes at være sammensætning af sideformen *hørg* og *hille* 'hylde, kant', ligesom *Harreshøj* i Tirslund sogn i Tønder Kommune og *Harreager* i

Felsted sogn, Aabenraa Kommune, kan indeholde ordet *harg*, *harre* eller *harve*. Da natur- og marknavne ofte ikke er overleveret tidligere end 1700-tallet, er der ofte stor usikkerhed om den præcise oprindelse, hvilket også til dels gør sig gældende her.

Gudenavne

Ofte refereres der til guderne selv i stednavne, ved deres navne, så som *Odin* - som vi allerede har stiftet lidt bekendtskab med - *Balder*, *Tī* (Tyr) og *Frø* (Frey). De forekommer oftest som førsteled i oprindelige naturnavne på *-lund*, *-bjerg*, *-hille* 'hylde' og *-høj*. Kun i enkelte tilfælde synes gudenavne at indgå i navne med bebyggelsesindikerende elementer, og da kun i forbindelse med elementerne *-sted* og *-lev*. En del af gudenavnene er over tid faldet sammen med andre ord, og derfor kan *Odin* eksempelvis forveksles med ordet vogn (da *o-* i vest- og sønderjysk altid udtales *wo-*, skrives stednavne begyndende på oprindeligt *O-* oftest med *Vo-*); *Thor* kan forveksles med mandsnavne som *Thōrth*, *Tōri* og *Thōrir*, ligesom guden *Frø* kan med de enslydende ord *frø*, hhv. 'såkorn' og 'springpadde' og antageligvis også et gammeldansk *frō 'herre, leder'.

Odin synes at forekomme ret ofte i sønderjyske stednavne, bl.a. i bebyggelsesnavnene *Vonsbæk* (1413 Odensbæk) og *Vonsmose* (1417 Wonsmos, Odhensmose) i Haderslev Kommune, samt i ovennævnte *Vojens*. Ud over at associeres med *vi*, synes der i de stednavnelementer, der forekommer i *Odin*-stednavne at være en indikation af, at Odinkulten må have fundet sted i det åbne landskab, ved markante naturlokaliteter. Det samme sy-

nes at gøre sig gældende ved stednavne på *Tis-*. Oftest associeres disse navne med guden *Tī* (Tyr), og det er sikkert også tilfældet i flere af navnene indeholdende dette element. Dog går dette gudenavn tilbage til et ord *tī*, der er af samme oprindelse som indisk *deva* og latin *deus* 'gud', og det må antages, at samme grundbetydning også har eksisteret i ur- og gammeldansk. Derfor må man medregne både muligheden for gudenavnet *Tī* og ordet *tī* i *Tis*-stednavne. I det sønderjyske materiale er bebyggelsesnavne på *Tis-* sammensat med gammeldansk *with* 'skov' og *lund*, f.eks. *Tiset* (1409 Tiiswid) i Haderslev Kommune og *Tirslund* (1330-48 tiislwnd) i Tønder Kommune. Begge navne har i øvrigt direkte paralleller i hhv. Aarhus og Vejen Kommuner. Egentlig synes disse navne at indikere, at skoven var det foretrukne kultsted i det sønderjyske for denne stednavnetype. Men i mark- og naturnavnematerialet (se nedenfor) og bebyggelsesnavne andre steder i Danmark findes typen sammensat med andre naturlokaliteter, vanddrag og højdedrag, og endda muligvis med bebyggelsesnavneelementet *sted*, som i *Thisted* der findes i Thisted såvel som Viborg Kommune.

Blandt de mere usikre sakrale bebyggelsesnavne finder vi de to *lev*-navne *Bolderslev* (1251-1300 Boldersle marck) og *Frøslev* (1472 frossleue), begge i Aabenraa Kommune. Stednavne på *-lev*, ligesom dem på *-sted*, henregnes til jernalderen. Elementet *lev* er beslægtet med ordet *levn* og menes at have betydningen 'noget efterladt' eller ligefrem 'arvegods'. Betydningsmæssigt synes en betydning som 'Guden Balders arvegods' ikke at

give den bedste mening, hvorfor hverken *Bolderslev* eller *Frøslev* i dag længere antages at indeholde et gudenavn, men derimod hhv. personnavnet **Baldær* og **frø* 'herre'. Sidstnævnte element synes i øvrigt også at indgå i det gamle sønderjyske herredsnavn *Frøs Herred* (1231 *Frøshæreth*).

Mærkeligt nok synes guden *Thor* slet ikke at være repræsenteret i sønderjyske bebyggelsesnavne. Men derimod kan man med nogen usikkerhed antage, at dette gudenavn kan indgå i ni sønderjyske mark- og naturnavne, nemlig: *Toskild* i Hjerndrup sogn, *Torshøj* i Maugstrup sogn og *Todsbjerg* i Vedsted sogn, Haderslev Kommune; *Torsland* i Nørre Løgum sogn, Tønder Kommune; *Torshøj* og *Tosholt* i Løjt sogn, *Torsager* og *Torshøj* i Hjordkær sogn og *Torsbjerg* i Felsted sogn, Aabenraa Kommune. Til sammenligning er der blot tre naturnavne i Sønderjylland, der synes at være sammensat med *Tī/tī* (*Tisbjerg* og *Tiskær* i Egen Sogn, Aabenraa Kommune samt *Tisø*, Emmerlev sogn, Tønder Kommune) og to med *Odin* (*Vonskær*, Skodborg sogn, Vejen Kommune samt *Vojenshøj* i Øster Løgum sogn, Aabenraa Kommune).

Perspektivering

Når man ser de enkelte sønderjyske sakrale og muligt sakrale stednavne på et kort (se kortet side 5), er det straks klart, at de i hovedsagen er et øst- og centralsønderjysk fænomen. Koncentrationen af navne er størst i Aabenraa og Haderslev Kommuner. Bebyggelsesnavnene med et kultisk indhold synes at centrere sig omkring

Haderslev Fjord og dens tilløbsåer. Med navne som *Vojens*, *Vonsbæk* og *Vonsmose* synes Odin-tilbedelsen at have været populær. Men tager vi mark- og naturnavne med i ligningen, har *Tī*-navnene i stedet en meget spredt udbredelse med udeliggere i nord og syd. De til mark- og naturnavne begrænsede mulige sakrale navne med gudenavnet *Thor* synes at forekomme overalt, men især i området mellem Aabenraa og Haderslev. Vi ser muligvis også en regional forskel i kultisk praksis her, selv om det er svært at se et klart mønster heri.

Denne hurtige, nærmest flygtige, oversigt over sakrale og mulige sakrale stednavne i Sønderjylland viser, at der kan være mere at komme efter end blot at registrere deres eksistens. Mulige regionale variationer synes at være til stede i materialet. Men det ret begrænsede materiale gør det svært at udtale sig med særlig stor sikkerhed, men de påpegede tendenser bør give anledning til yderligere undersøgelser.

Materialet anvendt til denne artikel er 'Danmarks Stednavne', bind 3-7, udgivet af Stednavneudvalget, København 1933-44, i den digitaliserede udgave udarbejdet i forbindelse med DigDag-projektet samt Bent Jørgensens 'Danske stednavne', København 2008. De danske stednavne udgivet i Danmarks Stednavne serien kan søges enten på DigDag-portalens (www.digdag.dk) eller på <http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk>.

Prøv at lave en søgning - måske finder du også interessante mønstre? ■

Om at-Tartushi

Af Jens Bruun

Hvem var at-Tartushi, og hvad kendte han til Hedeby i midten af 900-tallet? Pensioneret kontorchef Jens Bruun har set nærmere på at-Tartushis beskrivelse af Hedeby.

H VEM VAR AT-TARTUSHI? Han var en rejsende fra al-Andalus det arabiske Spanien, et område langt større end den nuværende spanske provins Andalusien. Hans fulde navn var Ibrahim ibn Yaqub at-Tartushi.¹⁾ Navnet angiver, at han stammede fra byen Tortosa i det nuværende Spanien. Denne by ligger lidt syd for Barcelona. I de moderne værker, som er skrevet af tyske og slavisk sprogede forskere, bruges formen: 'at-Tartuschi', medens 'al-Tartushi' bruges i engelske og danske værker. Det er den førstnævnte form, som vil blive brugt i det følgende.

At-Tartushi var med stor sandsynlighed jøde, skønt nogen oversættere mener, at han var konverteret til Islam. Han rejste i Vest- og Central-europa ca. 961-962. Han skrev en beretning om sin rejse. Det originale manuskript findes ikke længere.

Hvad er han bekendt for? I dansk og nordtysk sammenhæng først og fremmest, fordi han omtaler Hedeby/Slesvig.

Han skriver følgende: (min understregning)

Slesvig er en meget stor by ved Verdenshavets yderste ende. I dens indre findes der kilder med ferskvand. Dens beboere dyrker Sirius, med undtagelse af nogle få, som er kristne, og som har en kirke der. At-Tartuschi beretter: De fejrer

en fest, hvor de alle kommer sammen for at ære guden og for at spise og drikke. Den, som slagter et offerdyr, rejser pæle ved døren til sin gård og anbringer offerdyret derpå, hvad enten det nu er en okse, en vædder, en ged eller et svin, for at folk kan vide, at han ofrer for at ære sin Gud. Byen er fattig på gods og vel-signelse. Dens beboere ernærer sig mest af fisk, for dem er der mange af. Føder en af dem børn, kaster han dem i havet for at spare sig udgifterne. Endvidere fortalte han, at retten til skilsmisse hos Dem tilhører kvinden. Kvinden lader sig skille, når det passer hende. Der findes også der en kunstigt fremstillet øjensminke. Når de bruger den, tager skønheden aldrig af, men snarere til hos mændene og kvinderne. Han sagde endvidere: Aldrig hørte jeg en hæsligere sang end slesvigernes, det er som en brummen, der kommer fra deres struber, ligesom hundenes gøen, kun endnu mere dyrisk end denne.²⁾

At-Tartushi kaldte byen for Slesvig, men med henvisning til tiden for hans besøg er det, hvad vi kalder Hedeby. Han brugte blot den benævnelse, som anvendtes blandt tysktalende folk på den tid. I det følgende bruges den betegnelse, vi bruger i dag: Hedeby.

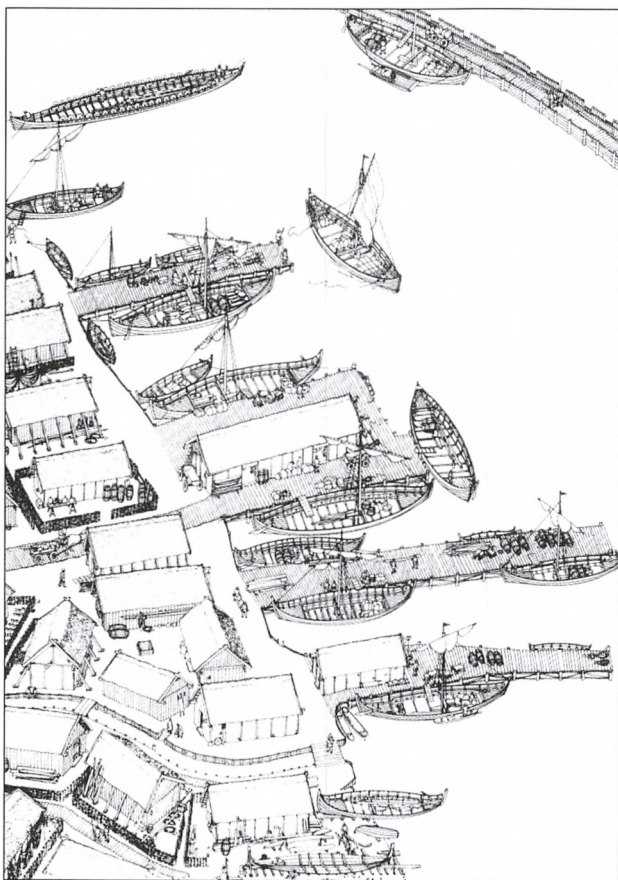
Som tidligere anført har vi ikke hans originalmanuskript. Vi ved kun, at han skrev beretningen efter sin rejse, og at den blev overgivet til kaliffen i Cordoba (Al-Hakam II 961-76). Dele af manuskriptet er blevet citeret i en række værker af arabiske geografer. Det værk, der i tid lå ham nærmest, var af Abu Ubayd Abd Allah al-

Bakri fra Cordoba. Han levede i perioden 1020-1094, og skrev sit værk ca. 1068. Han anvendte de dele af at-Tartushis manuskript, som omfattede de slaviske folk.

At-Tartushi beskrev bl.a. de tømmer-fæstninger, de slaviske herskere byggede. Blandt disse herskere kan nævnes Nakon, hvis sønner senere ledede den store slaviske opstand i 983 og i den forbindelse samarbejdede med Harald Blåtand. Disse borge blev udgravet i 1980'erne. Endvidere beskrev han Prag og den omfattende handel, der da fandt sted.³⁾

Perseren al-Qazwini var en senere

geograf, der også anvendte at-Tartushis manuskript. Han levede i perioden 1203-1283. Det er hos ham, vi finder citatet om Hedeby (Slesvig). Vi finder også en mærkelig oplysning om en by udelukkende befolket af kvinder. Her skulle den tyske konge Otto I være kilden. Endvidere er der bl.a. en beskrivelse af handelen i Mainz. Alle disse oplysninger havde forfatteren ikke direkte fra at-Tartushis manuskript, men fra et manuskript af en anden (andalusisk) geograf ved navn al-Udri. Hans manuskript er også gået tabt. Han var samtidig med den før nævnte al-Bakri.

Tegning: Jan Reinhard.

Hvis at-Tartushi var sejlet fra Hedeby til de slaviske egne, skulle han være steget ombord på et skib i havnen i Hedeby. Udgravninger viser, at den kan have set sådan ud i midten af 900-tallet.

Der var mange, som besøgte Hedeby, bl.a. har en repræsentant for den byzantinske embedsmand Theodosius været i byen i midten af 840'erne. Han var ansvarlig for den byzantinske hærs udrustning, og har måske haft udsendinge i Hedeby efter jern eller slaver. Her ses for- og bagside af et blysegl, der har siddet under et brev, han har udstedt.

Foto: Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.

Hvis man sammenstiller alle kilder og de fleste forskeres opfattelse heraf, kan man fastslå, at vor rejsende begav sig af sted fra al-Andalus omkring 960/961. Han rejste op gennem Frankrig (daværende Vestfrankiske rige) og op til Utrecht, hvorfra man mener, han rejste til Hedeby. Herfra rejste han gennem de slaviske lande til Magdeburg, hvor han traf den tyske konge (senere kejser) Otto I. Herfra videre til Prag og til en række byer i det nuværende Tyskland bl.a. Mainz, for endelig at rejse til Rom, hvor han traf kong Otto I for anden gang, da denne var i byen for at blive kronet til kejser af paven. Dette skete i fe-

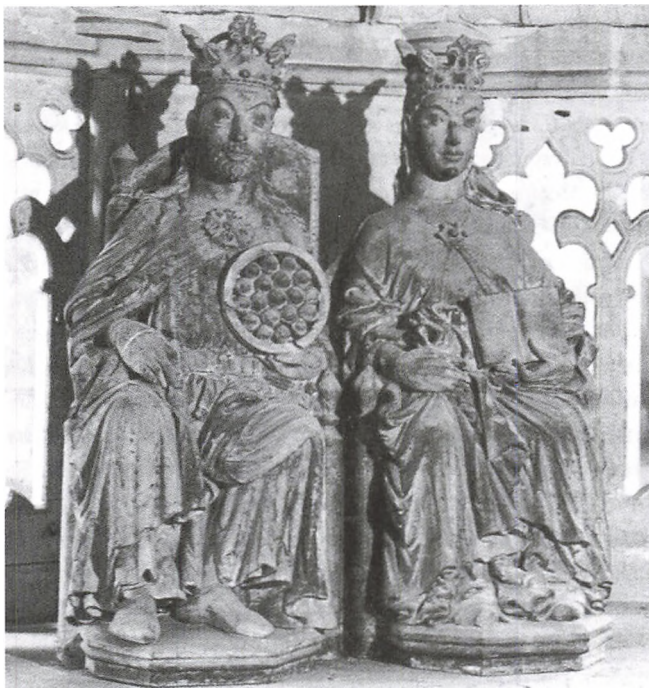
bruar 962. Herfra rejste at-Tartushi formentlig hjem.

At-Tartushis beskrivelse af Hedeby er altså citeret i et værk af geografen al-Udri. Derfor kan det med god sandsynlighed også siges, at det indledende udsagn om, at Hedeby er "en meget stor by" kommer fra den al-Udri, som lidt længere fremme i teksten skriver: "at-Tartushi beretter ...". Denne ville aldrig selv, hvis han havde været i Hedeby, kalde denne: en meget stor by. Cordoba, hovedbyen i det arabiske Spanien (al-Andalus), havde på at-Tartushis tid over 100.000 indbyggere. Nutidens arkæologer mener, at Hedeby's indbyggertal

Foto: Museum Sønderjylland.

Arabisk mønt fra midten af 800-tallet.

Statue af kejser Otto I og hans kejserinde fra katedralen i Magdeburg.

har ligget omkring 1.000, beregnet ud fra mængden af fundne begravelser. I markedssæsonen har der sikker været flere, men slet ikke nok til at kunne give Hedeby betegnelsen: "en meget stor by".

Af den tekst, som direkte kan henføres til at-Tartushi, er der dele, som kan bekræftes, og andre dele, som må afvises, og endelig dele, hvorom man endnu ikke ved tilstrækkeligt til at kunne be- eller afkræfte dem. De enkelte afsnit af teksten skal derfor gennemgås og kommenteres:

At-Tartuschi beretter: De fejrer en fest, hvor de alle kommer sammen for at ære guden og for at spise og drikke. Den, som slagter et offerdyr, rejser pøle ved døren til sin gård og anbringer offerdyret derpå, hvad enten det nu er en okse, en vædder, en ged eller et svin, for at folk kan vide,

at han ofrer for at ære sin gud.

Der kendes kun lidt til vikingernes riter. De meget dramatiske beretninger, som findes hos Adam af Bremen om svenske ofringer og af Thietmar af Merseburg om Lejre, tages ikke for gode varer af nutidens forskere. Men denne beretning er mere afdæmpet og kan nok ikke afvises.⁴⁾

Byen er fattig på gods og velsignelse.

Denne oplysning kan man undre sig over, når der tænkes på den handelsmæssig betydning, som via fund og samtidige kilder tillægges Hedeby. Det kunne tænkes, at vor rejsende ikke interesserede sig for handel, men det stemmer ikke med to andre delberetninger, han giver om handelen i hhv. Prag og Mainz.

Om Prag skriver han bl.a.: *Prag, en by bygget af sten og kalk, er en meget liv-*

lig handelsplads. Den ligger tre ugers rejse fra Krakau. Handlende herfra og slaver kommer her for at handle. Her kommer også handlende fra islamiske lande, ungarer og jøder for at tilbyde deres varer, som bl.a. omfatter: trælle, tinvarer og pelsværk. Fødemidler er meget billige. En måneds hvede for en person koster en pfennig. For det samme kan man få byg til foder for en hest i en måned. (min oversættelse)⁵⁾

I Mainz oplever han, at der sælges krydderier fra Indien (peber, ingefær, kryddernelliker, ... og galangarod (fra bl.a. Thailand). Her finder han også sølvmonter med islamisk skrift. Han kan læse, at de stammer fra Samarkand og er slået i året 914 og 915 af Samanid amir Nasr ibn Ahmad, som regerede 914-943.⁶⁾

Islamiske sølvmonter kendes i stort antal i Hedeby, hvor de er fundet som klippede mønter, da man i Østersøområdet endnu kun anvendte vejte sølv.⁷⁾ Det forhold, at han intet nævner herom, forstærker opfattelsen af, at han ikke har besøgt byen.

Det kan undre, at han ikke også er støt på tilsvarende mønter i Prag, men her oplyser han, at man bruger særlige tørklæder som betalingsmiddel.

Dens (Hedeby)s beboere ernærer sig mest af fisk, for dem er der mange af.

Dette stemmer med de fund, som er gjort i Hedeby. Specielt har forskerne noteret sig, at bevaringstilstanden af skeletter af sild viser, at man saltkonserverede sildene til videresalg eller senere brug.⁸⁾

Føder en af dem børn, kaster han dem i havet for at spare sig udgifterne.

Dette svarer delvis til oplysninger, vi har fra skriftlige kilder, men her nævnes alene udsættelsen af pige-

børn.⁹⁾ Nogle forskere sætter ophøret af denne skik ved Nordens kristning i forbindelse med den samtidige befolkningsstigning.¹⁰⁾ Det siger sig selv, at det ikke var alle børn, der blev sat ud. Ellers ville en befolkning uddø. Men blandt de fattige indbyggere og i tider med hungersnød har det sikkert været anvendt.

Endvidere fortalte han, at retten til skilsmisse hos Dem tilhører kvinden. Kvinden lader sig skille, når det passer hende.

Denne arabiske opfattelse af kvindens stilling i vikingetidens samfund, finder vi også i en beretning om en diplomatisk udsendelse fra al-Andalus til vikingerne i Danmark/Irland.

Egne kilder om dette emne har tidligere alene været lovgivning fra omkring 1200, men denne beskæftiger sig i hovedsagen med arveregler. Disse viser, at kvinder godt kunne arve, men kun det halve af mænds arvelod.¹¹⁾ Senest har Birgit Sawyer med basis i runetekster argumenteret for, at kvinden i vikingetiden kunne arve sin mand og andre slægtninge, dog i mindre omfang i Vestsandinavien men i større omfang i Østskandinavien.¹²⁾ Om en kvinde kunne lade sig skille som anført af at-Tartushi, kan ikke afvises, men runetekster m.v. gør det meget lidt sandsynligt.

Der findes også der en krugstigt fremstillet øjensminke. Når de bruger den, tager skønheden aldrig af, men snarere til hos mændene og kvinderne.

Dette må umiddelbart afvises, som en skrøne, men brug af øjensminke kan næppe afvises, skønt vi intet ved herom.

Han sagde endvidere: Aldrig hørte jeg en hæsligere sang end slesvigernes, det er som en brummen, der kommer fra deres

struber, ligesom hundenes gøen, kun endnu mere dyrisk end denne.

Her er vi på bar bund. Men beskrivelsen kunne måske passe på det, som kendes som strubesang, og som i nutiden kendes fra bl.a. mongolerne.

Ud fra disse oplysninger kan der sættes et stort spørgsmålstegn ved, om at-Tartushi har været i Hedeby. Kun hvis han har været der uden for handelssæsonen, kan man forestille sig, at han ikke har set nogen handel, men for denne artikels forfatter forekommer det ikke sandsynligt, at han har fået skibslejlighed fra Utrecht så sent på året, og en rejse over land vil være tidsrøvende, om end han senere, når han rejser i de slaviske lande, tager landvejen.

Derimod er det overordentligt sandsynligt, at han har været i Utrecht, idet han beskriver, hvorledes man fremstiller tørv af mosejord ved at skære det i firkanter og tørre det. Herefter brænder det med en stærk varme.

Hvad har en jøde/araber lavet i Vesteuropa i 960'erne? Det spørgsmål har alle, der har skrevet om at-Tartushi stillet sig, og svarene er mange. Nogen mener, han var læge, andre købmand ja endda slavehandler. Atter andre mener, han var diplomat udsendt af kaliffen i Cordoba, men endelig enighed er endnu ikke opnået.

De færreste mener, han er diplo-

mat, da vi har beretninger også fra tysk side om diplomatiske udsendinge fra kaliffen. Da denne rejsende ikke er noteret i hverken Widukinds Sachserkrønike eller hos andre, mener de fleste forskere, at en diplomatisk mission er udelukket.¹³ Men man kan vanskeligt forestille sig, at man har kunnet rejse rundt i Vesteuropa i ca. to år, medbringende økonomi til denne rejse. Som fremmed ville han være udsat for overfald og udplyndring.

En løsning kunne være, at han som jøde (her forudsættes, at han ikke endnu er overgået til Islam) kunne rejse mellem de forskellige menigheder (synagoger) i Europa. Jøderne var på dette tidspunkt i det store og hele accepteret og ikke udsat for forfølgelse. Jøder blev brugt i de diplomatiske missioner, som blev udsendt af Karl den Store til Harun al-Rachid i Bagdad ca. 150 år før. Specielt i Mainz var der en stor menighed, som senere dannede basis for et jødisk lærdom-center i Vesteuropa.

Klokke fra 900-tallet, fundet i Hedebyshavn 1978. På at-Tartushis tid må der have været en kristen menighed af en vis størrelse i byen.

Hvis han har medbragt en form for anvisninger fra trosfæller i al-Andalus, behøvede han ikke at medbringe rejsekapital i form af mønter. Hans opgave kan derfor have været at undersøge handelsmulighederne i Europa for jødiske købmænd fra al-Andalus. I den forbindelse kan han have opdaget, at jøder fra andre lande allerede var til stede jf. ovenfor om Prag og sandsynligvis også i Mainz (krydderierne).

Flere forskere mener ikke, han er jøde, fordi han ikke nævner jøder i sin beretning (bortset fra én gang), men i betragtning af, at han skrev beretningen med henblik på at aflevere den til kaliffen i Cordoba, er det forståeligt, at han ikke nævnte folk af sin (oprindelige) tro.

Konklusion

Ibrahim ibn Yacub at-Tartushi besøgte mange byer på sin rejse rundt i Vest- og Centraleuropa i 960'ernes begyndelse, og specielt hans oplysninger om Nakon og andre slaviske fyrster og den polske konge er af betydning for forskningen vedr. disse folkeslag. Beskrivelsen af Prag er den første, vi kender. Men han besøgte ikke Hedeby (Slesvig). Oplysningerne derom er indsamlet fra andre, herunder også arabiske kilder (kvindernes stilling). Det lange citat er derfor interessant ved at belyse en generel arabisk synsvinkel på Europa, men giver kun få korrekte oplysninger. ■

Noter

- 1) *The Oxford companion to World Exploration.*
- 2) Citeret efter: Elsner, Hildegard: *Wikinger Museum Haithabu: Et portræt af en tid-*

ligere by. (På dansk ved Helle M. Andersen), Neumünster 1992, side 16.

3) von Euw, Anton og Peter Schreiner (red.): *Kaiserin Theophanu - Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends.* Köln 1991, side 413-422.

4) Peter Sawyer: *Gyldendal og Politikens danmarkshistorie*, bind 3, side 139 ff.

5) Jacob, Georg: *Arabische Berichte von Gesandten an germanischer Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert.* I tysk oversættelse forsynet med fodnoter. Berlin og Leipzig 1927 samt note 2 og note 3, side 421.

Lewis, Bernard: *The Muslim Discovery of Europe.* London 1982 (3. udg. 2003).

6) Som note 5.

7) Elsner, Hildegard: *Wikinger Museum Haithabu: Et portræt af en tidligere by.* (På dansk ved Helle M. Andersen), Neumünster 1992, side 96.

8) Lepiksaar og Heinrich: *Berichte über die AUSGRABUNGEN IN HAITHABU Nr. 10 - Untersuchungen an Fischresten aus der frühmittelalterlichen Siedlung Haithabu.* Neumünster 1977.

Bruun, Jens: Hollingsted. I: *Sønderjysk Månedsskrift*, 2012, side 10-17.

9) Islands 'Kristningesaga' og Sawyer, Birgit og Peter Hayes Sawyer: *Medieval Scandinavia: From Conversion to Reformation, Circa 800-1500.* Minneapolis 1993, side 41.

10) Som note 4, side 31.

11) Hørby, Kaj og Niels Lund: *Dansk Socialhistorie*, bind 2, København 1979, side 288ff.

Skyum-Nielsen, Niels: *Kvinde og Slave.* København 1971, side 97.

12) Sawyer, Birgit: *The Viking-Age Runestones: Custom and Commemoration in early Medieval Scandinavia.* Oxford 2000, side 153f.

13) *Widukinds Sachserkrønike.* Seneste oplag 1910.

Castrum Alsia, Alsborg eller Nordborg?

Af Erik Dreyer

Svend Grathe nævnes oftest som Nordborg Slots bygherre, senest i bogen 'Fem fyrsteslotte'. Noget tyder på, at dette ikke er tilfældet. Erik Dreyer har set nærmere på kilderne til fadderskabet.

SIDEN JENS RABEN i 1928 udgav sin bog om Nordborg, har næsten samtlige forfattere, der har beskæftiget sig med Nordborgs historie, tillagt Svend Grathe æren for grundlæggelsen af Nordborg Slot.¹⁻²⁾ Nogle i digt og andre med vendinger som 'ifølge traditionen' eller 'ifølge Saxo'. Alle har ukritisk skrevet af efter hinanden og nogle tilføjet 'nye data', så det i dag nærmest står som et uigendriveligt historisk faktum, at Sven Grathe

byggede borgen. Senest er fadderskabet søgt cementeret af Peter Dragsbo og Inge Adriansen i 'Fem Fyrsteslotte'³⁾, hvor de på side 40 om Nordborg Slot skriver, at: "den er udførligt omtalt af en af de første danske historikere, Saxo Grammaticus" og "Ifølge Saxo skulle et 'Alsborg' (Castrum Alsiae) være opført af Svend Grathe o. 1050 som led i en række af de "borge ved Bæltet", der skulle ..."

Det pågældende Saxocitat kan kun være hentet fra 14. bog kapitel 6 §1, der i Peter Zeebergs oversættelse lyder: "Nu var Sven altså befriet for truslerne mod sin egen person, og i stedet vendte han sig mod dem, der truede riget. Han anlagde forsvarsan-

Nordborg Slot, som det fremtræder i dag.

Foto: Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot.

Den unavngivne statue af slottets grundlægger udført af billedhuggeren Helge Christoffersen og rejst i 1951.

læg for landbefolkningen adskillige steder ved kysterne, hvor naturen i sig selv yder beskyttelse, og han byggede to borge ved Storebælt, en på Fyn og en på Sjælland, som skulle skræmme sørøvere og beskytte de lokale beboere ...” (forfatterens fremhævelse).⁴ Ikke et ord om Nordborg, Alsborg eller Castrum Alsiae!

Hvordan er misforståelserne omkring Nordborg opstået? Ved at se nærmere på Rabens udgivelser kan man se, at han har hentet meget stof og inspiration fra Chr. Knudsen, en alsisk teolog, der i midten af 1800-tallet afskrev tusindvis af dokumenter o.l. om Als. Chr. Knudsens efterladte optegnelser ligger nu på Det Kongelige Bibliotek, men en del er gjort tilgængelige på internettet, hvorfra jeg har hentet følgende citat:⁵

“Anno 1104-1157 var en sørgelig Periode i Danmarkshistorie, jævnlige Oprør under svage og grusomme

Konger i det Indre fremkaldte uden fra de hedenske Venders grumme Anfald paa de danske Kyster; Øerne især vare udsatte for deres Plyndringer, der havde en stor Deel af Landets Ødelæggelse til følge; Als har heller ikke gaaet fri for denne Plage. For at standse dette Uvæsen og værne om Landets Sikkerhed søgte Svend Grathe (1147-57) paa flere Punkter i Riget ved Sundene og Fjordene at anlægge faste Borge og Casteller der kunde beskytte Beboerne imod de vilde Hedninger. Af denne Grund har han rimeligviis anlagt det faste Slot paa en Ø i den lange dybe Fjord, der løber med flere Arme paa Øens nordlige Deel, og sædvanlig-viis dengang, da der ikke var andre, bewernedes Slottet paa Als. Danckw. side 103 og efter hans Pont. I Theat r. Dan. side 244 beretter dette om denne Konge, men melder tillige, at han anlagte det imod sin Medbeiler Knud Magnus

sen, men hiin Grund finder mere Medhold af hans Tids Historie."

og

"For endmere at sikkre Øen mod lignede Ødelæggelser i Fremtiden, er rimeligviis et fast Slot anlagt den synlige Deel af Øen, der fik Navnet Sønderborg, medens Benævnelser 'Slottet paa Als' nu efterhaanden tabte sig og derimod for Modsætnings Skyld Navnet Nordborg mere og mere kom i Brug".⁶⁾

Sammenligner man Chr. Knudsens tekst med den før citerede passage fra Saxo, vil man se, at der er flere lighedspunkter såvel sprogligt som indholdsmæssigt. Chr. Knudsen har ganske givet kendt til Saxos omtale af Svend Grathes borgbyggeri - enten direkte eller gennem de to kilder han anfører. Chr. Knudsen har dog ikke været ganske sikker på Svend Grathes tilknytning til Nordborg, så han nøjes med at anføre, at han rimeligvis har anlagt det, hvorfor begrundelsen for at anvende benævnelser "Slottet paa Als" også bortfalder. Det kan selvfølgelig ikke udelukkes, at Danckwerth og Pontoppidan har benyttet kilder, der nu er forsvundne, men det er meget lidt sandsynligt.

Som svar på det rejste spørgsmål er der derfor belæg for at sige, at Raben har hentet Alsborg fra Chr. Knudsens optegnelser og kombineret dette med sit kendskab til Saxo. Det er denne syntese, der er overleveret til i dag i forstærket form. Saxo har intet skrevet om Nordborg, Alsborg eller Castrum Alsiae og har derfor heller ikke tilskrevet Svend Grathe æren for borgens opførelse. Dermed er det ikke sagt, at Svend Grathe *kan* have opført

tårnet i Nordborg, men vi ved bare ikke noget om det.

I bogen anfører forfatterne på side 40: "Under alle omstændigheder var der fra slutningen af 1100-tallet en borg i Nordborg, som dog først nævnes med sit nuværende navn omkring 1300". Det sidste er åbenlyst forkert, idet Ældre Sjællandske Krønike under 1193 om biskop Valdemar af Slesvig noterer: "og sat i tårnet i Nordburgh i 5 år og derefter i Syoburgh (Søborg) i 9 år".⁷⁾ Betegnelsen Nordborg har altså allerede været kendt omkring 1193. Krøniken skriver eksplicit Nordborg, og man må gå ud fra, at Sønderborg også har eksisteret på dette tidspunkt eller i hvert fald været under opførelse. Nordborg har blot været et mere sikkert fængsel for den farlige statsfange.

Ældre Sjællandske Krønike er ene om at placere bispen på Nordborg i de første år. Alle andre danske annaler lader bispen sidde i Søborg alle 14 år. Håndskriftet til Ældre Sjællandske Krønike gik tabt ved Universitetsbibliotekets brand i 1728, men forinden var teksten blevet omhyggeligt udgivet af Arne Magnusson i 1695. Ifølge Magnusson var krøniken skrevet med én hånd frem til 1282, mens andre skrivere senere havde foretaget tilføjelser til den oprindelige tekst. En af disse tilføjelser, som ifølge Arne Magnusson var foretaget med en "gammel hånd", er den ovenfor citerede, der vedrører tilfangetagelsen af biskop Valdemar.

Kan man så tillægge Ældre Sjællandske Krønike nogen værdi i denne henseende? Ja, det er tvivlsomt at afvise Ældre Sjællandske Krønike på dette punkt, idet det er mindre vanskeligt at forestille sig, at de som regel

ordknappe annaler har udeladt den første fængselstid på Nordborg som en uvæsentlig detalje, end at forklare, hvorfor en annalist i Sorø skulle have opfundet fængselsopholdets begyndelse på Nordborg. Konklusionen må være, at efterretningen om biskop Valdemars fængsling i fem år i tårnet i Nordborg står til troende. Annalerne varierer i øvrigt meget i dateringen af bispens fængsling, som optræder med dateringerne 1192, 1193, 1194 og 1195. Den danske forskning er dog enig om, at de bevarede pavebreve om sagen peger på 1192 som det rigtige år.⁸⁾

På Ridepladsen i Nordborg er der i 1951 rejst en statue af en middelalderkonge, der i venstre hånd holder en miniature af Nordborg Slot - et stifterbillede. Man har ikke fundet det nødvendigt at sætte kongens navn på soklen, som det ellers er skik og brug. Måske fordi den historiske konsulent på projektet, Jens Raben, ikke har været helt overbevist om Svend Grathes fadderskab. Når navnet ikke er anført, kan beskueren selv vælge! Palle Lauring lader den for eksempel forestille Erik Klipping, der efter nogles opfattelse sad fængslet her et par år. Det var måske en idé om sider at sætte de mulige kandidaters navne på soklen: Valdemar den Store med Svend Grathe i parentes. ■

Noter

- 1) Raben, Jens: *Nordborg igennem 800 Aars skiftende historie*. Sønderborg 1929.
- 2) Raben, Jens: *Folkeminder fra Nordborg og Oksbøl Sogne. Fra Als og Sundeved*. Hefte XXV. 1948.
- Christensen, Charles: *Undersøgelser af*

Sønderborg Slot 1936-42. I: Sønderjydske Aarbøger 1949.

Slettebo, Jørgen: "Adel, slotte og voldsteder" I: *Bogen om Als*. Aabenraa 1956.

Paulsen, Jørgen: *Nordborgs Slot. I: Danske Slotte og Herregårde*. Bind 16. København 1967.

Jerk, Flemming: *Nordborg slot. I: Trap*, 5. udgave, bind 26. 1967.

Hvidtfeldt, Johan: *Nordborg Slot. I: Als. Turistårbogen* 1969.

Lauring, Palle: *Sønderjylland*. 1973.

Andersen, Boye (red.): *Nordborg. Fra Als og Sundeved*. Hefte 62. 1984.

Madsen, Lennart S.: *Sønderborg i middelalderen. I: Sønderborg i 750 år - tværsnit og perspektiver. Fra Als og Sundeved* nr. 83. 2006.

3) Adriansen, Inge & Peter Dragsbo: *Fem fyrsteslotte. Fra Als og Sundeved* nr. 89. 2011.

4) *Saxos Danmarkshistorie* oversat af Peter Zeeberg. 2000.

5) Knudsen, Chr.: *Samlinger til Øen Als Historie og Beskrivelse*. Det Kongelige Bibliotek. 2683. Bind 3 og www.alsnis-sen.dk/default.asp?side1837

6) (Pont.D.Kirkeh.Tom.I. side 409).

Dankwerth, Caspar: *Neue Landesbeschreibung der zwei Herzogthümer Schleswig und Holstein*. 1652.

Pontoppidan, Erik: *Theatrum Danicæ*. 1729 & *Annales ecclesie Danicæ*. 1741-47.

Dankwerth og Pontoppidan skriver langt senere end Saxo. De er begge topografer, og i historisk sammenhæng regnes de ikke for særligt pålidelige.

7) *Danmarks middelalderlige annaler*, udg. Erik Kroman. 1980. side 114 eller *Sjællandske Krønike* oversat af Rikke Agnete Olsen. 1981.

8) Ovenstående udredning om biskop Valdemar af Slesvigs fængsling bygger på personlige meddelelser fra middelalderhistorikeren Michael Gelting, Rigsarkivet.

Fattigfolk i Hørup sogn på Als

Af Anton Marckmann

Anton Marckmann har set nærmere på fattigvæsenets historie i Hørup sogn og giver her en oversigt over de instrumenter, som de lokale myndigheder i sognet havde til at afhjælpe den værste nød.

Artiklen starter med et rids over fattigdomsbekæmpelsens historie i Sønderjylland frem til Steinckes reformer i 1933.

FØR REFORMATIONEN havde kirken, kongemagten, adelige og private ydet forsorg og hjælp til fattige, syge og gamle ved oprettelsen af klostre, helligåndshuse, hospitaler og stiftelser. En udbredt almen godgørenhed over for de nødlidende bidrog i samme retning.

Efter 1536 skrumpede disse hjælpeforanstaltninger ind. Et stigende antal tiggere (betlere) blev nu et samfundsmæssigt belastende problem, men fattigdom og tiggeri blev accepteret som uundgåelige. Tilskyndet af kirkeordinanserne (1537/39) og kongelige/fyrstelige forordninger i 1500- og 1600-tallet blev den væsentligste indsats til afhjælpning af den sociale nød udvirket gennem lokale, kirkelige og private initiativer, men hjælpen var i vidt omfang uorganiseret. "Vær-

dige, lovlige" tiggere blev udstyret med tiggertegn, der gav dem lov til at tigge og modtage almisser i deres hjem sogn/by, medens fremmede og 'uværdige' tiggere samt 'omløbende rakkerpak' og sigøjnere, blev kriminaliserede, arresterede og idømt strenge straffe og herefter udvist.

I hertugdømmet Slesvig blev grunden til et organiseret, offentligt fattigvæsen lagt ved en kongelig forordning af 1736 - en tilsvarende forordning var allerede i 1708 udsendt for Kongeriget. Der blev indført strenge straffe for 'ulovligt' tiggeri. Der blev oprettet fattigkommissioner (- kollegier), i byerne under magistraten, medens det i landsognene var sognepræsten, der ledede fattigvæsenet, bistået af udvalgte gårdmænd fra sognet.

foto: Museum Sønderjylland, IS-Lokalhistorie.

Efter reformationen skrumpede kirkens forsorg for de fattige ind, og under de katastrofale år i 1600-tallet med krige og pest satte det skub i den sociale nød og elendighed. Her ses et par landstrygere i Johannes Meiers streg.

Indtægterne til uddeling og hjælp til de fattige kom som tidligere fra kollekter og indsamlinger i kirkernes klingpunge, som naturalia og fra en 'fattigskat' pålignet byens/sognets faste beboere. Legater, arv og donationer ved bryllup, barsel og begravelse spædede også til. Gamle og syge blev under benævnelsen almisselemmer mod betaling fra fattiggassen på skift anbragt i 'omgangsforlørgelse' rundt om i sognets gårde og beboelser, andre gik på omgang som 'spisende gæster'. Forældreløse og uægtfødte børn blev 'udliciterede' som plejebørn for mindste bud.

I 1841 blev den tidligere forordning af 1736 afløst af en mere tidssvarende og mere human fattigvæsenanordning ('Armenanordning'), som i alt væsentligt var identisk med en fattiglov, der i 1803 var blevet indført i Kongeriget. Der var dog bl.a. den forskel, at udlicitering af børn nu blev forbudt i hertugdømmet Slesvig, me-

dens et tilsvarende forbud først blev lovfæstet i Kongeriget i 1891. Nye indtægter tilfaldt fattigvæsenet fra en forlystelsesskat, og anordningen af 1841 anbefalede yderligere oprettelser af fattiggårde, beregnet til at huse fattige, arbejdsføre personer, der skulle aktiveres for herved at bidrage til stedets økonomi. Fattighuse skulle reserveres enlige, syge og svage samt børnerige familier, der ikke kunne klare tilværelsen ved egen hjælp. I hertugdømmet Slesvig blev der oprettet mange af disse institutioner.

Umiddelbart fik Helstatens opløsning i 1864 ikke de store konsekvenser for fattigvæsenet i hertugdømmet Slesvig. De fleste steder fortsatte fattigvæsenet med sognet som den administrative enhed, nu blot som preussiske kommuneforbund ledet af en kommuneforstander. I 1870 blev den eksisterende praksis kodificeret i lovgivningen.

I 1880'erne blev Sønderjylland un-

Kort over Als fra Pontoppidans danske Atlas 1781.

Regnskab over Hørup Sogns Armekasse for 1765

De stellige Bønder

	Januar	Februar	Marts	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.
Anders Petersen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Jørgen Raager	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Johannes Petersen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Anders Andersen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Søren & Margaretha	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Esther Peders	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Jørgen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Anders	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Jørgen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Peder	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Peder	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Summa for alle Bønder 17 Mark 19 Skilling

De nævnte Bønder gives de stellige for i Hørup Sogns Armekasse for 1765. Teksten lyder: "På ovenmeldte Maade haver de Fattige her i Menigheden kvartaliter annammet Hjælp af Cassen, hvis Beholdning er i alt 17 mark 19 sk, testerer vi undertegnede", i.e. præsten O. Franck og fattigkollegiets 11 menige medlemmer.

O. Franck
Jørgen Møller
Anders Jørgensen
Jørgen Jørgensen
Omarth Jørgensen
Jørgen Jørgensen

Regnskab over udgifterne i Hørup armekasse år 1765. Beløbene, der blev udbetalt til de enkelte fattige børn og voksne, er angivet i Rdl., mark og sk. Teksten lyder: "På ovenmeldte Maade haver de Fattige her i Menigheden kvartaliter annammet Hjælp af Cassen, hvis Beholdning er i alt 17 mark 19 sk, testerer vi undertegnede", i.e. præsten O. Franck og fattigkollegiets 11 menige medlemmer.

derkastet de nye preussiske sociallove, der betød en forbedring af de fattiges situation gennem alders-, forsikrings- og sygekasselove.

Ved grænsedragningen i 1920 blev de danske sociallove gældende for befolkningen i Sønderjylland. Steincke's omfattende socialreform i 1933 betød den foreløbige afslutning på flere århundreders indsats til bekæmpelse af fattigdom.

Fattigvæsenet i Hørup sogn

I det følgende beskrives, hvad arkivstudier kan fortælle om, hvorledes love og forordninger om fattigvæsenet blev implementeret i Hørup sogn siden 1700-tallet. Kirkesognet omfat-

tede udover selve Hørup også bebyggelserne i Lambjerg, Mjang, Majbøl og Mintebjerg.

Den ældste fortegnelse dækker tidsrummet 1741-1767 som en 'Regnskabsbog fra Hørup Sogns Armenvæsen', udarbejdet af Otto Franck, der var sognets præst i årene 1730-1767. Regnskabsbogen indeholder år for år de beløb, som fattigvæsenet disponerede over. I 1736 havde sognet inddelt de trængende i fire trangklasser. Til 1. klasse regnedes de, der var aldeles hjælpeløse og nødlidende. De fik årligt en understøttelse på 24 mark, 2. klasse fik 18 mark, 3. klasse 12 mark og 4. klasse 4-6 mark. For året 1741 angives som indtægt bl.a. de be-

løb, der indkom fra den fattigskat, som blev betalt af sognets fastboende, dvs. gårdmænd, boelsmænd og kådnere (mindre husmænd). Skatten udgjorde beløb fra én til fire mark, afhængig af den enkeltes formue- og ejendomsforhold. I årets løb blev der udbetalt kvartalsvis beløb fra én til tre mark til 22 navngivne, fattige personer. I alt beløb udgiften sig for hele året til godt 100 mark.

For at få et indtryk af de anførte pengebeløb er en rigsdaler (Rdl.) i perioden lig med seks mark og en mark lig 16 skilling (sk.). Et regnskab fra et gårdskifte på Sjælland i 1734 giver et indtryk af pengenes værdi i naturalier. Her sættes en hest til otte Rdl., en stud til samme værdi, en ko til seks Rdl. og fire mark, medens et får kun sættes til én Rdl. En tønne byg (= otte skæpper) ansættes til en Rdl., en tønne rug til lidt mere, medens en tønne havre havde en værdi af kun tre mark. Disse angivelser har utvivlsomt også været gældende i hertugdømmet Slesvig.

I årene 1767-1794 er regnskabsbogen for Hørup sogns fattigkasse ført af pastor og provst Henning Gerhard Brolund, der var sognets præst i årene 1767-1795.

For årene 1796-1827 blev regnskab over Hørup sogns fattigvæsen signeret af pastor Chr. Schwensen, der var sognepræst i årene 1795-1845. F.eks. angives for 1. kvartal i 1808: Indtægt 90 mark 15 sk., heraf fra klingpungen 31 mark 13 sk. Udgifter til trængende beløb sig til 89 mark 8 sk. Bagerst i regnskabsbogen findes en fortegnelse over modtagerne af fattighjælpen. I 1840'erne og 1850'erne ydede bønderne i sognet efter skriftlig opfordring af pastor C.C.

Schwensen (præst i Hørup sogn 1846-1892, søn af den førnævnte pastor Chr. Schwensen) frivilligt beløb til de fattige og nødlidende i form af korn. I 1846/47 blev der i alt givet 107 skæpper rug og 138 skæpper byg. Heraf blev der uddelt 91 skæpper rug og 101 skæpper byg.

Det fremgår af folketællingslisterne, at der i Hørup sogn i 1769 var registreret 31 fattige blandt de 635 indbyggere. I 1803 er der opgjort 21, der fik fattighjælp ud af sognets 1.094 indbyggere, mens der i 1845 var 21 fattige blandt de nu 1.372 sognebørn.

Bekæmpelse af tiggeri

Betleri var blevet forbudt ved lov, men ingenlunde udryddet, hvorfor myndighederne i 1784 i en 'Instruction til Forstanderen i Hørup sogn angående Betler-væsenets Hæmmelse' anfører: "Som det i bemeldte Lov [af 1736] om Omløbere lader sig se, dersom nogen ligefrem beder om en Almisse, eller ved Musik, Taskenspieler-kunstneri og deslige Gøgleri søger sin Underholdning, så skal den Indvåner, til hvilken Landstrygeren først melder sig, bringe samme, og om det behøves med Nabolaugets Bistand, ufortøvet til Forstanderen, og skal samme, enten den Optagne er født her i Landet eller ikke, uden Ophold transportere ham hertil". Sign. Mathisen, herredsfoged i Als søndre Herred i Ketting. Forstanderen, dvs. sognepræsten, skulle sørge for transporten af den pågrebne til videre politimæssige foranstaltninger i Ketting.

Svagt begavede og psykisk handicappede

Sognets fattigvæsen førte tilsyn med og ydede hjælp til sine mentalt retar-

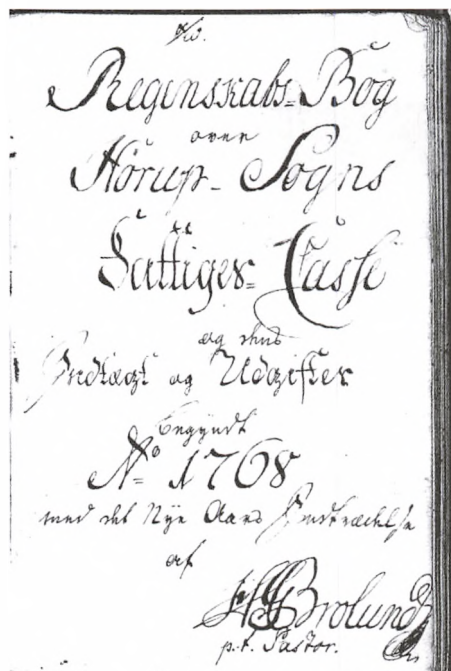
derede. I en statusopgørelse for tidsrummet 1852/1853 har sognepræsten (kommissionsforstanderen) anført syv sådanne 'Idioter og Affsindige'. Det drejer sig om fire af mandkøn og tre af kvindeskøn med en aldersspredning fra 3 til 75 år. De beskrives som fjollede eller forvirrede med meget ringe fatteevne og med vanskeligt forståelig tale, undertiden urolige, til andre tider fredelige. Fattigkassen bidrog til deres underhold i form af økonomisk støtte og husleje- penge til de familier, der tog dem til sig, undertiden i form af omgangsfor- sørgelse.

Fattighuset i Høruphav

Omkring 1860 bekostede fattigvæsenet byggeriet af et fattighus ('e armhus') i Hørup sogn. Hermed ville en del af de såkaldte omgangsfor- sørgelse af syge og gamle samt kostforsørgelse af fattiglemmer og enlige blive overflødige. Fattighuset blev placeret i den vestligste periferi af Høruphav tæt på kysten, så langt væk som muligt fra anden bebyggelse. Beliggenheden er idyllisk. Det lille, stråttækte hus med lerklinede vægge målte ca. 88 m², og her skulle fire fattige familier bo: Enlige mødre med børn, gamle, syge og svagelige skulle enes om husets fire lige store beboelser. Set med nutidens øjne virker det trangt, men for samtiden var forholdene på ingen måde afskrækkende. Mange

landarbejder- og kådnerfamilier levede under tilsvarende betingelser. Opholdet var gratis, men beboerne skulle selv sørge for mad, brændsel og beklædning. Fattigvæsenet ydede dog også tilskud hertil. Husets ordensreglement indeholdt en del restriktioner og forpligtelser møntet på de umyndiggjorte beboere, men disse kunne føre en friere tilværelse end de lemmer, der var placerede i fattiggårdene. Som almisselemmer havde de ret til at tigge inden for sognet og især anmode om naturalier i form af fødevarer.

Med Steinckes Socialreform af 1933 var fattighusets rolle udspillet. Det blev herefter overtaget af Hørup sognekommune, der i 1950 solgte det til privat beboelse. Huset er senere blevet renoveret og udbygget, men soklen står uændret fra fattighusets tid.

Omslaget på Hørup sogns fattigkasses regnskabsbog fra 1768 med teksten smukt kalligraferet af sognepræsten H.G. Brolund (sognets præst 1767-1795).

Fattighuset malet i begyndelsen af 1900-tallet, angiveligt af en tysk professor (sign. O.W.?), der jævnlig ferierede i Høruphav. Den landskabelige idyl nær skov og strand fornemmes.

Forsorgen for enlige børn

Fattigvæsenet havde også forpligtelser over for sognets forældrelose og uægtefødte børn. Hvis familien ikke kunne tage sig af dem, kom de ved en licitation i pleje, hvor de ofte måtte arbejde hårdt for føden. Bestemmelser i 1870'erne sikrede et tilsyn med disse børn, og ugifte mødre fik et passende underholdsbidrag fra sognet, hvis de beholdt barnet hos sig. Var barnefaderen kendt, blev beløbet herefter indkrævet hos ham. I 1857 indbetalte en mand, P.H., fra Ketting et beløb på 75 Rdl. til Hørup Fattigvæsen som "sikkerhed for, at hans underholdsbidrag til hans med S.M.N. uægte barn bliver erlagte".

Hjemstedsbevis og forsørgelsesret/pligt

Når en person i tre år havde haft fast bopæl i et sogn uden at have fået nogen form for fattighjælp, havde

hjemsteds sognet økonomiske forpligtelser over for de sognebørn, som rejste udensogns og derved kunne blive andre kommuner/sogne til byrde. F.eks. hedder det i en skrivelse fra det 'Kgl. Amthaus ved Aabenraa den 12. September 1863' specielt om tjenestepiger, der tog ophold i Hamborg, at disse skulle være forsynede med hjemstedsbeviser, som indeholdt den udtrykkelige bemærkning, at "ikke alene de selv, men også de uægte Børn, som de muligen maatte føde der i Staden, evt. ville blive modtagne af Hjemstedskommunen, ... og hvis de ikke er forsynede med et sådant Hjemstedsbevis, ... må de forvente at blive udviste af Byen".

I en skrivelse til fattigkollegiet i Hørup den 6. juni 1868 meddelte herredsfogderiet i Augustenborg, at de havde modtaget et brev fra Hamborgs politikommission om en pige fra Mjang, M.K.J., som på det tids-

punkt tjente i Hamborg, og der havde søgt om at blive indskrevet som offentlig pige (dvs. prostitueret). Men hendes moder, K.J. fra Lambjerg, havde over for herredsfogderiet udtalt, at hun på ingen måde ville give sit samtykke til datterens foretagende. Dette kunne forhindres, hvis tolvmandskollegiet erklærede sig villig til at modtage pigen og hendes barn, og hvis rejseomkostningerne m.m. blev udredt af sognekassen ("pigen har barslet og henligger syg"). Imidlertid tog sagen for alles vedkommende en lykkelig vending, idet herredsfogderiet i et brev af 29. juni 1868 til kollegiet skriver, at ovennævnte M.K. fra Mjang, ifølge Altonas politikammer, havde opgivet at lade sig optage som offentlig fruentimmer. Hun agtede at ernære sig og barnet på en ærlig og anstændig måde. Hun arbejdede nu i hr. Sempers uldgarnsfabrik i Altona. "Dette bedes meddelt Pigens Moder i Lambjerg".

Fattigkassen/filantropi

Fattigvæsenet i Hørup sogn nød også godt af beløb, der blev givet ved barsel, bryllup og begravelse samt af renterne fra en række donerede legater. I 1887 rådede fattigvæsenet over 4.200 mark. Af regnskaberne for de følgende år fremgår, at de af fattigkassen udbetalte beløb nu gik til udstyr til konfirmander, til disses salmebøger og julegaver til trængende, væsentligst enker. Der var med andre ord nu tale om en filantropisk fond med en kirkelig baggrund og med præsten som formand. Det tegner et billede af en fattigdomsbekæmpelse, der nu var underlagt social lovgivning og administration. Efter grænsedragningen i 1920 fortsatte denne kirkelige fattig-

kasse i samme spor. Med vedtagelsen af socialreformen i 1933 blev kassens formue på ca. 4.000 kr. og fattighuset overdraget til Hørup kommune.

Afslutning

Alt, hvad der i dag er tilbage som en reminiscens fra fattigvæsenets tid i Hørup sogn, er soklen, som fattighuset blev bygget på. Som en afspejling af udviklingen er de tidligere bebyggelser i det gamle Høruphav, deriblandt fattighuset, der dengang ranglede nederst på samfundspyramiden, nu afløst af villaer, der er eftertragtede og i en høj prisklasse, ikke mindst på grund af de smukke naturomgivelser, den kystnære beliggenhed og havudsigten. ■

Referencer og litteratur

Upublicerede kilder:

Landsarkivet for Sønderjylland: Love og anordninger m.m. Hertugdømmerne.

14/4 1735 - 10/10 1938.

Præstearkiver 88. Hørup E 1-5 og bd. 1+2+3.

Litteratur:

Henningsen, Lars N.: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*. Aabenraa 1978.

Jacobsen, Anne Marie & Birgit Weitling: *Fattiggårde på landet i Sønderjylland*. Haderslev 2008.

Marckmann, Anton: *Sønderjyske spredeshagl*. Sønderborg 2010.

Mikkelsen, Chr.: *Højby sogn for to hundrede år siden*. Højby Sogn 1960.

Nielsen, Anna Kirstine: *Folketællinger. I: Årsskrift nr. 22. Lokalhistorisk Forening for Hørup sogn* 2004.

Nielsen, M.H.: *Fra slesvigsk Fattigvæsens fortid*. Aabenraa 1994.

Salmonsens Konversationsleksikon, Bind VII, København 1918, side 800-804.

Burghof i Flensborg

Af Kim Furdal

På Toosbüystraße i Flensborg ligger en murstensbygning, der stikker ud i forhold til resten af gadens pudsede og dekorerede huse. Museumsinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland, fortæller om huset og den stigende interesse for hjemstavnen i begyndelsen af 1900-tallet.

Toosbüystraße

SOM EN AF FÅ BYER i Sønderjylland stagnerede Flensborg ikke efter 1864, men oplevede en befolkningsmæssig og økonomisk vækst, som især var drevet af skibsværftet, startet i 1872, og fra 1910 også af marinestationen i Mürvik. Det mærker man på byudviklingen og de byplanmæssige ambitioner, som prægede bystyret i Flensborg i tiden omkring 1900. I 1898 fik styret således den berømte byplanlægger Josef Stübber fra Köln til at udarbejde en byplan. Her var ikke blot ambitioner, men også noget at have dem i, selv om planen ikke blev fulgt helt til dørs politisk.

En af de væsentlige byplanmæssige tiltag omkring århundredskiftet var anlæggelsen af Toosbüystraße op gennem den såkaldte Glimbækdal i årene 1900-1901, der via Neue Straße forbandt Skibbroen med Duborg Banke og dermed de nye lejekaserner, der efter 1880 skød op omkring Bergstraße og Burgstraße. Resultatet blev en af byens mest markante gader præget af jugendstil og diverse historiske stilarter, så den i årene op til

Første Verdenskrig fremstod som en pragtgade i internationalt format.

Her finder man en overflod af stuk og cementornamentik omkring døre, vinduer og gavle, ikke bare som rammer og bånd, men også i form af medusahoveder, masker, blomster og bladranker. Hver bygning er formet og dekoreret som et lille repræsentativt kunstværk i sig selv. Det interessante er, at selvom de enkelte bygninger har hver deres individuelle træk, så giver de alligevel gaden dens eget særegne og helstøbte præg, hvor de mange karnapper og loggiaer spiller en central rolle.

Afgørende for gadebilledet er også det lille knæk, som deler vejen mellem det vestlige stykke ned mod havnen med tæt bebyggelse på begge sider og det østlige stykke op mod banken, hvor gaden folder sig ud med det lille frodige anlæg på skrænten op mod det højere liggende Am Burgfried og 'Stadskonen' på Am Schloßwall, der for sidstnævntes vedkommende først blev bebygget i mellemkrigsårene. Alligevel spiller bygningerne på Toosbüystraße godt sammen med ejendommene på Am Burgfried, der ikke alene når op i samme højde som bygningerne på Toosbüystraße, men tillige er præget af karnapper og samme frodige brug af cementdekoration omkring døre, vinduer og gavle.

Burghof

Midt i alle disse repræsentative ejen-

domme med deres pudsede facader og cementornamentik finder man lidt oppe ad gaden på venstre hånd, når man kommer fra Nørregade, Toosbüstraße nr. 11, som skiller sig afgørende ud ved at stå i ren mur. Udefra syner bygningen ikke umiddelbart af ret meget. Der er tale om en femetagers bygning i nybarok med manzardtage. Nederst er fire store rundbuede vinduer og en rundbuet portgennemgang over hvilken ejendommens navn 'Burghof' er sat i sten. Stueetagen er skilt fra de øvrige med en kraftig tandstengsesims. De fire midterste fag er markeret med fire gennemløbende lisener og på anden sal af fire høje smalle vinduer med

støbejernsaltaner, der hver krones af en murstensdekoration. Øverst sluttes de fire fag af med en fire fag bred tagkvist med et kraftigt manzardtag.

Det er først, når man går gennem porten og kommer ind i det lange smalle og uregelmæssige gårdrum, at ejendommen folder sig ud som et monument i den såkaldte hjemstavnsstil, og man forstår, at bygningen er tegnet af en arkitekt, som mestrede sin metier. Ejendommen består af to gårdspladser. Den første indrammes af forhuset ud mod Toosbüstraße, et tværhus ud mod det næste gårdrum og to sidebygninger, alle i ren mur. Midt på gårdspladsen står teglstensbrønden 'Barn med fisk'.

Toosbüstraße i Flensborg. Hver for sig er bygningerne forskellige, men alligevel danner de et samlet umiskendeligt hele, som har gjort gaden til en pragtgade af internationalt format i de første år af 1900-tallet.

Foto: Kim Furdal.

Mod Marienstraße finder man et mindre lidt klejnt gårdrum.

Mod gårdspladen er forhuset forsynet med loggiaer i tre etager og et lille tårn med kegletag. På de øvrige facader finder man let svungne jugendstilsgavle, runde karnapper, kasseformede karnapper og de karakteristiske jugendstilsvinduer formet som et dannebrogsvindue, hvor det øverste vindue er delt i mindre af lodrette

sprosser. Der er dog også forskelle. Mens østsiden er præget af en stram nybarok, så har jugendstilen omkring udsmykningen af karnapperne fået lov til at spille en større rolle på vestsiden. Det er dog først og fremmest på tværbygningens svungne gavle, at jugendstilen med sin ualmindelig smukke bladformede murstensudsmykning får lov til at tage overhånd.

Det kunne lyde som ren stilforvir-

Foto: Kim Furdal.

Burghof adskiller sig fra de øvrige bygninger i Toosbüystraße, som en overvejende nybarok bygning i ren mur med manzardtag og et markeret midterparti.

ring, men selv med de forskellige teglstensindfatninger og udsmykninger omkring dørene fremtræder det som et samlet og helstøbt værk inden for hjemstavnsarkitekturen i Slesvig-Holsten.

Hjemstavnsstilen (Heimatschutz-stil)

Burghof blev opført i 1910/11, som den sidste bygning i Toosbüystraße, og noget var tydeligvis sket i den mellemiggende periode, siden de øvrige ejendomme blev opført i årene fra 1900 til 1906. Omkring 1890 slog hjemstavnsbevægelsen igennem i Tyskland, som fejrede og dyrkede hjemstavnen som et ægte udtryk for kærlighed til den tyske nation. For Slesvig-Holstens vedkommende blev Verein zur Pflege der Natur- und Landeskunde in Schleswig-Holstein und Hamburg grundlagt i 1890, og allerede i januar 1891 startede udgivelsen af bladet 'Die Heimat'. I starten var dette af en ren antikvarisk interesse, men fra slutningen af 1890'erne slog det over i en mere aktivistisk bevaringsinteresse og arbejde for at fremme den regionale byggeskik. Nu skulle man ikke længere blot dyrke hjemstavns natur, kultur og historie. Man skulle også bevare og udvikle hjemstavnen på sine egne præmisser.

En af pionererne i denne bevægelse var den konservative musikprofessor Ernst Rudolff. Efter en række fejlslagne forsøg udsendte han i 1903 opråbet 'Heimatschutz fordern wir!', som førte til oprettelsen af Bund Heimatschutz i 1904. I Slesvig-Holsten blev Landesverein des Bundes Heimatschutz oprettet i 1908 som den første Heimatschutz-forening i

provinsen, og de følgende år fulgte oprettelsen af en række nye foreninger i bl.a. Haderslev og Tønder. Det er ikke så underligt, at vi ikke på dansk har et tilsvarende begreb for Heimatschutz. Ernst Rudolff havde blik for at trænge gennem mediemuren. Han lånte bevidst ordet 'Heimatschutz', der oprindeligt blev brugt om en styrke til et militært forsvar af hjemlandet, da han i 1897 for første gang lancerede begrebet i det national-liberale tidsskrift 'Die Grenzboten' som et middel til at spænde befolkningen for et program til 'forsvar' af miljøet, som her skal forstås i bred forstand som kultur- og naturmiljøet. Som den amerikanske historiker William H. Rollins har understreget, var der samtidig tale om en redefinering af, hvad patriotisme handler om, og en revision af fjendebillederne, så kapitalismen og liberalismen ifølge Rudorff udgjorde den virkelige fare for hjemstavnen og fædrelandet.

Året 1904 blev generelt et vigtigt organisatorisk år for hjemstavnsinteressen. Dette år skiftede det i 1896 grundlagte 'Ausschuß für Wohlfahrtspflege auf dem Lande' navn til 'Deutscher Verein für ländliche Wohlfahrts- und Heimatpflege'. Samme år blev 'Verband der Vereine für Volkskunde' oprettet, ligesom 'Tag für Denkmalpflege' blev afviklet for første gang. To år forinden i 1902 var det åndsbeslægtede 'Deutsche Gartenstadt-Gesellschaft' blevet stiftet, som med afsæt i den engelske arkitekt E. Howards tanker om havebyen søgte at fremme etableringen af havebyer og opførelsen af sunde boliger til menigmand.

1904 var også året, hvor Nicolai

Svendsen udgav bogen 'Hjemstavn', og landråden i Tønder kreds, Friedrich Rogge, udkrev en konkurrence om bygning af et nyt kredshus i Tønder. Bygningen, der blev tegnet af Berlin-arkitekterne Paulus, Dinklage & Lilloe, stod færdigt i 1907, og med sine mange stilelementer hentet fra Nordsøkysten blev den en milepæl i den slesvig-holstenske hjemstavnsstil. I stedet for at dyrke de historiske stilarter som guder og hente inspiration i Italien, vendte danske og tyske

arkitekter i stedet blikket mod byggeskikken i Møgeltønder og Vestslesvig. Stuk og cementdekorationer blev bandlyst, og nu skulle arkitekturen tage afsæt i hjemstavnsens byggeskik og materialer. Ud af denne interesse voksede i Danmark Bedre Byggeskik-stilen, som en særlig dansk byggeskik og i Tyskland hjemstavnsstilen som en særlig tysk arkitektur, selv om forskellene kan være vanskelige at finde. Derfor kan det heller ikke undre, at den tyske kunsthistoriker Hans-Gün-

Holm 12 i Flensborg tegnet af Paul Ziegler og opført 1906 i en spirende hjemstavnsstil. Med bl.a. sine store rundbuevinduer i stueetagen og kraftige kvist med manzarntag er bygningen næsten et forstudie til Burghof. Ved siden af denne står en anden bygning i hjemstavnsstil, nemlig arkitekt Hans Roß ejendom Holm 14, opført 1911/12

→
Burghofs gårdsplads set fra forhuset ud mod Toosbüystraße. Med sine righoldige bygningsdetaljer folder den sig for alvor ud, når man kommer ind gennem porten. Bagerst ses tværhuset med sin smukke bladformede jugendstilsudsmykning.

ther Andresen har peget på slesvig-holstenske forbilleder for Burghof, mens den danske arkitekt i Flensborg, Povl Leckband, har peget på det arkitektoniske slægtskab med den danske arkitekt Ulrik Plesner (1861-1933) og især Mariendalsvej 62-64 i København, opført 1905.

Det var denne opblomstring i interessen for hjemstavnen, som arkitekten Paul Ziegler (1874-1956) tog afsæt i, da han tegnede bygningen. Ziegler stammede fra Heidenheim/Brenz, øst for Stuttgart, og kom i 1904 til Kiel som arkitekt ved Marinebauamt under arkitekt Adalbert Kelm. Herfra gik rejsen videre til Flensborg, hvor han i 1905 blev Stadtbauinspektor. Allerede det følgende år tegnede han Holm 14 i en spirende hjemstavsstil, der står i ren mur med rundbuevinduer i stueetagen og svungne fordakninger over de parvise rundbuevinduer ved siden af karnappen, som strækker sig i tre etager.

Men selv om Burghof var et modstykke til den arkitektoniske fejludvikling, som hjemstavsarkitekterne opfattede det øvrige byggeri i Toosbüystraße som udtryk for, så trak Ziegler gerne på barokken og den forkætrede jugendstil. Alligevel er det tankevækkende, at det blev den tidligere marinearkitekt Paul Ziegler, der opførte Burghof som byens formentlig første bygning i hjemstavsstil. På den anden side af havnen opførte den tyske marine samtidig flådestationen i Mürvik, indviet 1910, som efter kejserens personlige valg hentede inspiration fra den middelalderlige ordensborg Marienburg i Østpreussen. Her ligger måske en del af forklaringen på, at Paul Ziegler kun fik

en kort karriere som marinearkitekt.

Ziegler var ikke ene om interessen for hjemstavsstilen i Flensborg. Samtidig med opførelsen af Burghof opførte arkitekt og leder af byens kunsthåndværkerskole Anton Huber 'Villa Sturmfried', Hebbelstraße 11 i Flensborg. I 1911/12 opførte en anden af de markante hjemstavsarkitekter Hans Roß Holm 12 for Schleswig-Holsteinische Bank, og i 1912 tegnede regeringsbygmester Rellensmann Nørregade 72. Endvidere findes der rundt om i byen enkelte villaer og udlejningsejendomme i hjemstavsstil, som f.eks. Duburger Straße 17, opført 1911, og Mürwiker Straße 174, opført 1910. Det er dog kendetegnende for flere af disse bygninger, at de har udprægede rødder i barokken.

Hjemstavsstilen dukkede først op i Flensborg et par år efter, den var slået igennem i Tønder kreds, hvor Baupflege Tondern under landråd Friedrich Rogges ledelse gjorde et stort arbejde for hjemstavsstilens udbredelse. Hjemstavsstilen kom heller ikke til at præge Flensborg i årene op til Første Verdenskrig, og efter krigen gled stilen i Tyskland hurtigt over i Neue Sachlichkeit og ekspressionismen. I Slesvig-Holsten var det bl.a. arkitekter som Paul Ziegler, Theodor Rieve og Anton Huber, som var eksponenter for denne udvikling. I Danmark holdt man til gengæld længere fast ved Bedre Byggeskik, som først for alvor fik konkurrence med funktionalismens gennembrud i begyndelsen af 1930'erne.

Der er en leg med teglstenen på Burghof og andre af Paul Zieglers bygninger, som nok har rødder i nationalromantikens sans for teglste-

Kredshuset i Tønder, opført i hjemstavnsstil 1907 efter en arkitektkonkurrence i 1904, der blev vundet af Berlin-arkitekterne Paulus, Dinklage og Lilloe.

nens kvaliteter. På trods af de åbenlyse forskelle er der i denne dekorative brug af teglstenen et element, som forbinder Burghof med det let ekspressionistiske Deutsches Haus, opført 1928-30, som Paul Ziegler tegnede sammen med stadsarkitekt Theodor Rieve. På denne måde peger bygningen både bagud i tid og fremad. ■

Litteratur

Andresen, Hans-Günther: Zur Toosbüystraße in Flensburg. I: *Nordelbingen* bind 42, 1973, side 136-148.

Andresen, Hans-Günther: *Großstädtisches Wohnen um 1900. Die Toosbüystraße in Flensburg. Geschichte und Kultur* hæfte 6. Neumünster 1998.

Dragsbo, Peter: *En fælles kulturarv. Tyske og danske bygninger i Sønderjylland 1864-1920*. Sønderborg 2011.

Rollins, William H.: *A Greener Vision of Home*. Michigan 1997.

Schwensen, Broder og Bernd Köster (udg.): *Paul Ziegler – Magistratbaurat in Flensburg 1905-1939. Kleine Reihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte* bind 29. Flensburg 1998.

Wilde, Lutz m.fl. (red.): *Kulturdenkmale in Schleswig-Holstein*. Band 2. Stadt Flensburg. Neumünster 2001.

Marskens Guld

Halvor og Maja Bogh: 'Marskens Guld 1-2'. Udgivet på eget forlag 2011. 2 cd'er. Pris: 125 kr. pr. stk.

De to cd'er med titlen Marskens Guld 1-2 rummer sange om Vestsønderjylland, både sange på rigsdansk og på sønderjysk. Halvor Bogh, der i mange år har været lektor i fysik og matematik på Tønder Gymnasium, har sammen med sin datter Maja gravet dybt i den vestslesvigske sangskat og præsenterer her et bredt udsnit af gamle og nye tekster af så forskellige forfattere som Andreas Egeberg Jensen, Jens Rosendal og Michael Falch. Både Maja og Halvor Bogh synger, og Halvor Bogh spiller accordeon, cittern, guitar, mandolin og banjo, hjulpet af gæstemusikere.

Halvor Bogh fortæller på sin hjemmeside (www.halvorbogh.dk), at han lige siden sin ungdom har været meget optaget af folkemusik, og de mange oplevelser på Tønder Festival har været en vigtig inspiration siden 1974.

Siden 1988 har Halvor Bogh været med i bandet Drones and Bellows, der især spiller skotsk og irsk musik, men på cd'erne her er det lokalområdet, der er i centrum i en blanded buket af gamle og nye sange med tekster af egnens digtere før og nu. Nogle af teksterne havde i forvejen melodier, andre har Halvor Bogh selv komponeret melodierne til. Desuden er der nogle instrumentalstykker.

Teksterne kredser om naturen, Vadehavet, skikkene (bl.a. Weadke Tar/Pers Awten) og kulturhistorien. Både Kristine Svendsdatter og Erik Lassen, der fandt guldhornene ved Gallehus, får en sang med på vejen. Men også Sønderjyllands politiske historie er med, bl.a. i Johannes Buchholz' digt 'På Tondern Station' fra 1921, der fortæller om den begivenhed i juni 1920, hvor danske jernbanefolk skiftede skiltet ud på Tønder Station.

Der er tale om et godt og sjovt stykke musiketnologisk arbejde, hvor mange glemte tekster er kommet frem i dagens lys kombineret med nye tekster om Vestslesvig. Det hele er præget af stor musika-

litet, spilleglæde og meget varierede melodier, der matcher både de muntre og sørgelige tekster. Man får Vestslesvigs og Sønderjyllands historie præsenteret i musik, og man bliver samtidig rigtig godt underholdt med Maja og Halvor Boghs cd'er, der er præget af underfundighed og stor energi.

Elsemarie Dam-Jensen

Jeg har ikke flere patroner

Mathias P. Høeg: 'Jeg har ikke flere patroner. Fire års krigsfangenskab i Sibirien.

G.E.C. Gads Forlag, København 2011. Bearbejdet af Helle Retbøll Carl. 318 sider, ill. Pris: 299 kr.

Mathias P. Høeg fra Toftlund var 26 år gammel, da han i 1915 blev indkaldt til tysk krigstjeneste på østfronten. Han nåede dog kun at kæmpe i ganske få dage, da han blev taget til fange - og dermed begyndte en dramatisk periode på over fire år som russisk krigsfange i Sibirien i en lejrlangt mod øst i nærheden af Vladivostok.

Høeg skriver ganske levende og dramatisk om sine oplevelser. Han havde i starten ført dagbog, men den blev taget fra ham af de russiske fangevogtere, dvs. det er senere nedskrevne erindringer, som er udgivet. Desværre får vi ikke at vide, hvornår de er nedskrevet, blot at manuskriptet allerede udkom i 1942/43.

Det var meget karakteristisk for DSK'erne (de dansksindede sønderjyske krigsdeltagere), at de helst ville glemme krigen og dens rædsler de første mange år. Det er først næsten 25 år efter, at Mathias P. Høeg er moden til at udgive sine erindringer. Han skriver selv flere gange, hvor vigtigt det var for ham, at verden lærte, hvor forfærdelig krig var, hans bog skulle derfor være et led "i kampen mod krigen", og han gav med Bjørnson udtryk for ønsket om, at "Den store Krig" (Første Verdenskrig) "skal blive det sidste kostbare læs blodgødning på Europas marker". Det blev den ikke, for da bogen udkom i 1942/43, var Anden Verdenskrig allerede i gang.

Da bogen udkom under Besættelsen fik

den en række anmeldelser med på vejen, hvor flere gav udtryk for, at den ville have vundet ved at have været forkortet. Derfor er det lidt underligt, at udgiveren ikke har lært af fortidens synder? For bogen ville have været meget bedre i en forkortet udgave, hvor mange andenhåndshistorier var blevet udeladt sammen med især store dele af de afsluttende kommentarer, så det alene var Høegs oplevelser, der blev trykt.

Det er fint, at der er et kort med, som viser Høegs forfærdelig lange og besværlige rejserute, lidt frem og tilbage. Høeg klarer alle strabadserne og er med til at holde modet oppe hos sine kammerater, men også via sin tekniske snilde. Han er i stand til at lave en række nyttige arbejder for officererne, sine kammerater og sig selv i form af senge, møbler, samovar m.m. Herved slap han lettere igennem lejrlivets trængsler samtidig med, at han tjente lidt ekstra til livets opretholdelse. I kommentarerne i starten og til slut får vi at vide, at han også var i stand til at lave et kamera, men det fremgår ikke af Høegs egen beskrivelse?

Høeg var ikke alene en dygtig og kreativ håndværker, men han reflekterede også over sin situation og de vilkår, som den russiske befolkning levede under. Men pludselig er han hjemme i december 1919 - jeg ville da gerne have hørt noget om, hvordan han blev modtaget af sin hustru og lille søn, som han ikke havde set i snart fem år? Men bogen er et smukt bidrag til den store erindringslitteratur om Første Verdenskrig, her med vægten på krigsfangerne besværlige og ofte forfærdelige forhold. Bogen kan varmt anbefales.

Jørn Buch

Fem fyrsteslotte

Inge Adriansen og Peter Dragsbo: 'Fem Fyrsteslotte. Sønderborg, Nordborg, Augustenborg, Gråsten og Glücksborg'. Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved & Museum Sønderjylland, Sønderborg 2011. 170 sider, ill. Desuden Årsberetninger 2010, 10 sider. Pris: 198 kr.

Bogen, der er meget smukt illustreret, giver en levende fortalt gennemgang af de fem slottes bygningshistorie og de skiftende ejerforhold, der afspejler grænse-landets komplicerede historie. Nordborg og Sønderborg havde gennem århundreder skiftende kongelige og hertugelige ejere. Gråsten, der i sin storhedstid var et af de fornemste eksempler på barok arkitektur i riget, var i adeligt eje og blev først fyrsteligt, efter at hertug Christian August 1. af Augustenborg købte det i 1725. Sønderborg og Nordborg blev hovedsæder for to af de fem diminutive hertugdømmer, som Hans den Yngres besiddelser blev opdelt i efter hans død i 1622. Det samme gjaldt Glücksborg, som Hans havde bygget i 1580'erne, og som er det eneste af de fem slotte, der i dag er i fyrsteligt eje, idet det, efter at det to gange havde været overtaget af den danske stat og en gang af den preussiske, siden 1871 igen har tilhørt medlemmer af den glücksborgske hertugslægt. Gråstens og Augustenborgs historie er ligeledes præget af de omskiftelige forhold omkring de Slesvigske Krig og Genforeningen, der for Gråstens vedkommende endte med, at det i 1935 blev stillet til rådighed for kongefamilien af den danske stat. Også Sønderborg og Augustenborg er i dag offentlig ejendom, mens Nordborg har været i privateje siden 1776.

De fem slotte ligger så tæt på hinanden, at de kan nås inden for en enkelt dag, men vil man virkelig opleve dem, anbefales det at bruge mere end det, for der er meget at se, selvom man ikke alle steder kan komme indenfor. Sønderborg og Glücksborg er begge museer og dermed åbne for publikum. På Augustenborg er det muligt at se kirken og besøge et lille museum, der fortæller stedets historie, og man kan gå en tur i den dejlige park og i byen, som, sammen med de øvrige slotsbyer, der opstod som en særlig manifestation af 1600- og 1700-tallets fyrstekultur, har sit eget kapitel i bogen. Nordborg og

Livet - Håbet - Drømmen og valget

Af Ole Jul

DISSE ORD ER TRE TITLER på kunstværker, der indgår i en stor særudstilling, som i februar måned 2013 åbner i Museum Sønderjylland - Kunstmuseet i Tønder. Kunstværkerne er af den norske billedhugger, maler og grafiker Per Inge Bjørlo, der anses for at være Norges mest fremtrædende nulevende kunstner.

Bjørlo er ikke for ingenting landsmand med Edvard Munch. De to kunstnere har trods stort tidsinterval og meget forskellige kunstneriske udtryksmaterialer et fællesskab i deres kunstværkers indhold og indholdets udtrykskraft. Det handler hos Munch såvel som hos Bjørlo om det eksistentielle, og hvorledes det menneskelige vilkår involverer angst.

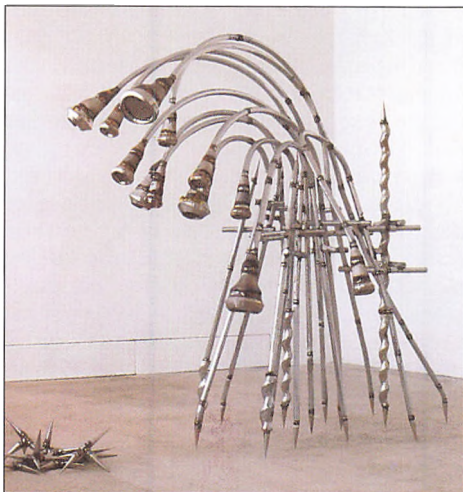
I den klassiske psykologi skelnes mellem frygt og angst. Ifølge eksempelvis Søren Kierkegaard er frygt relateret noget konkret, mens angst er relateret noget abstrakt. Man kan være bange for at gå ind i en elevator, og denne frygt undgås ved at benytte

trapper i stedet. Bliver man spurgt, hvad man er bange for og ikke kan udtrykke det, men blot er bange, har angsten tage bolig i en.

Alle kunstbetragtere kender situationen, hvor man står foran et kunstværk og føler et stort velbehag. Det kan for eksempel være foran et maleri, hvis koloristiske intensitet er betagende eller maleriets formgivning positivt overrumplende. Man genkender måske en særlig stemning i et interiør eller en atmosfære i et landskabsmaleri. Eller man føler sig tæt på en personkarakteristik i en portrætbuste.

Anderledes forholder det sig med det abstrakte kunstværk, der ikke umiddelbart associerer til noget fra virkeligheden genkendeligt. Vanskeligere bliver det, hvis man som betragter af et kunstværk oplever ubehagelighed gennem en fra kunstværket provokerende påtrængenhed.

Det er dog intet i sammenligning med den følelse, man som betragter rammes af, når man står foran en abstrakt størrelse, som trods sin abstrakthed eller rettere mangel på konkret udtryk alligevel er i stand til at ramme sansapparaterne, så det rent fysisk føles som et stik i mellemgulvet. Hvad er det, der gør, at en abstrakt skulptur i rustfrit stål er i stand til at ramme en betragters underbevidsthed og signalere angst? Det er, hvad Per Inge Bjørlos værker magter, men for den afklarede er hans værker af en stor skønhed i deres blotte nærhed til det menneskelige eksistensvilkår. ■

'Livet'. Rustfrit stål, 141 x 177 x 185 cm., 2008

Slesvigske Vognsamling
 4. maj - 1. sep. Oldtidens vogne i Norden - Kopier af vogne fra oldtid og middelalder.

Kulturhistorie Aabenraa
 12. jan. - 10. mar. 'Rømøs historie, søfart og hvalfangst'.

Kunstmuseet Brundlund Slot
 1. feb. - 12. maj 'Lee Miller og det surrealistiske blik'. Forårets udstilling sætter fokus på den engelske fotograf Lee Miller.

Kulturhistorie Tønder
 9. jun. - 1. apr. 'Liv og sjæl i gamle huse ... Bygningskultur i Vestslesvig'.

Kunstmuseet i Tønder
 23. feb. - 5. maj Per Inge Bjørlo - skulpturer, installationer og grafik.

Bliv løbende opdateret på

www.museum-sonderjylland.dk

fortsat fra side 35

Gråsten må man nøjes med at opleve udefra, men Gråsten slotskirke er åben et par dage om ugen, og haven er tilgængelig for offentligheden, når kongefamilien ikke bor på slottet. Dens udvikling fra strengt reguleret barokhave over romantikkens idealiserede landskabshave frem til dronning Ingrid's endnu eksisterende dejlige engelsk-inspirerede have skildres i kapitlet 'Haver som manifestationer af rang og stand', hvor man også kan læse om de øvrige slottes haver og parker.

Bogen om de fem fyrsteslotte kan stærkt anbefales! Køb den, læs den, tag den med på turen til slottene, og brug den som gave! Det eneste, man savner, er et moderne kort, for Johannes Meiers landkort over fyrstendømmet Sønderborg, der er fra 1649, og som derfor ikke viser Augustenborg, egner sig ikke til at køre efter. - Der er trods alt stadig bilister og cyklister, der hverken har GPS eller smartphones.

Vivi Jensen

Småsnak fra marsken

Gerd Laugesen: 'Hjemsted. Historier fra Vadehavet'. Tiderne Skifter, København 2012, 275 sider. Pris: 279 kr.

Journalisten Gerd Laugesen slog sig for et par år siden ned i Ribe i nogle uger for at opleve marsken, og herfra drog hun ud som en anden opdagelsesrejsende i det jomfruelige land mellem Esbjerg og Nibøl. Hun hører til de mennesker, der mener, at man bør gå på med krum hals uden kendskab til tingene, for så oplever man verden umiddelbart, og man får folkets egne historier uden belastende filter af viden. Det er i hvert fald sådan, hun har arbejdet med denne bog. Og resultatet er derefter.

Sjældent har jeg læst så megen løs snak fyldt med påstande, som ikke bliver undersøgt, heller ikke hvor det kunne være sket uden større anstrengelser. Kort sagt:

Et sammenrod af ligegyldigheder, halv vind og løse ender, som ikke bliver samlet op. Småsnak og pludren.

Et par eksempler: Side 238 oplyses, at Christian X altid gik med høj hat og derfor fik bygget en bil, der var så høj, at han kunne sidde i den med hatten på. Det er rigtigt. Men - "og den bil står stadig i Højer, hvor den blev bygget". Nej, den er på Egeskov Automobilmuseum. Side 256 fortæller, at "Markmandshuset ... er nok blevet rejst til minde om de mænd, der døde på den svorne vej". Hun henviser her til et sagn, som ikke gengives i bogen og oven i købet er misforstået. Og huset har intet med den historie at gøre. På samme side omtales et "trossamfund her i Ballum, der hed 'bornholmerne', fordi de muligvis kom fra Bornholm". I selve ordene ligger, at hun ikke har undersøgt sagen. Det skulle nu ikke være svært at finde ud af, at Luthersk Missions Samfund består af lokale folk, men trosretningen kaldtes tidligere for 'bornholmerne', fordi den opstod på Bornholm. Fortsæt selv. Det er ikke svært. Rækken af eksempler synes uendelig.

Det er muligvis en journalistisk dyd at tage folk på ordet, ligegyldigt hvad de siger. Men det er nu heller ingen skade til at vide, hvad man skriver om. Eller for at citere H.C. Andersen en smule forkortet: "Forkundskaber ere nyttige". Hvilket Gerd Laugesen åbenbart ikke har opdaget.

Bogen er skrevet let og underholdende, og mennesker uden kendskab til egnen kunne måske forledes til at tro på det, hun fortæller. Det bedste i den er nogle ganske levende portrætter af folk, hun møder - det kan hun, men så snart det drejer sig om facts, går det galt. Spørgsmålet er, om man bliver klogere af at få serveret løs snak i sådanne mængder - eller det modsatte?

Hvad kan man så bruge bogen til? Måske som uforpligtende underholdning, lige så vitaminholdig som ugebladsnoveller.

H.E. Sørensen

GRÆNSEFORENINGEN

FOR EN ÅBEN DANSKHED

- Demokrati, ytringsfrihed og ligeværd gælder for alle, også i forholdet til mindretal.
- Forankring i egen kultur er en forudsætning for at have forståelse for andre kulturer.
- Kulturelle mindretal er en vigtig ressource i et demokratisk samfund.
- Dansk sprog og kultur styrkes i mødet med andre sprog og kulturer.

Du er velkommen til at kontakte dine lokale formænd:

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov

Jens Andresen
Tingvej 2
6535 Branderup

Andreas Brandenhoff
Vollerupvej 45
6392 Bolderslev

Erik Heissel
Venbjerg 33
Djernæs
6100 Haderslev

Kirsten Fanø Clausen
Brobølvej 7
Blans
6400 Sønderborg

Det er Grænseforeningens formål at støtte danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, at udbrede kendskabet til grænselandets forhold samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur.

Tlf. + 45 33 11 30 63 • info@graenseforeningen.dk • www.graenseforeningen.dk

Hedeby

Af Silke Eisenschmidt

HEDEBY (Haithabu eller Sliasthorp) er en handelsplads fra vikingetiden, beliggende 2 km syd for den nuværende by Slesvig ved Haddeby Nor i bunden af Slien. Stedet ligger geografisk centralt placeret ved knudepunktet mellem den korteste øst-vestlige landforbindelse over den jyske halvø (mellem Slien og Hollingsted ved floden Treene) og den nord-syd gående Hærvej. Desuden befinder Hedeby sig ved grænsen mellem de danske, saksiske, frisiske og slaviske områder.

Siden 1900 er der blevet gennemført omfattende udgravninger over en del af det store bebyggelsesområde, hvilket har frembragt et righoldigt fundmateriale og givet et ganske godt indblik i handelspladsens udvikling. Den ældste del af Hedeby er anlagt som en lille markedsplads i løbet af første halvdel af 700-tallet, antagelig på initiativ af frisiske købmænd. Omkring 800 sørgede den danske konge Godfred for, at byen udviklede sig, og den blev efterhånden en af de vigtigste handelspladser i Nordeuropa.

I løbet af 800-tallet blev arealet, der gennemstrømmes af en bæk, tæt bygget med mindre grubehuse og større et-skibede huse. Husene lå langs et vinkelret, træbrolagt gadenet med en hovedgade løbende parallelt med kysten, hvor havnen med anløbsbroerne lå. Havnen var beskyttet med en pælespærring, og ved ud-

gravninger er der både fundet anløbsbroer og flere skibe. Befolkningens gravpladser lå mod vest lidt højere i terrænet.

Omkring 850 fik Ansgar tilladelse af kong Horik til at opføre en kirke i Hedeby (og i Ribe). Ved midten af 900-tallet blev det ca. 25 ha store areal befestet med den stadigt eksisterende, 1300 m lange, markante halvkredsvold, som i 960'erne blev forbundet med grænsevolden Danevirke.

Indbyggerne beskæftigede sig med alle typer af specialiseret håndværk, og de deltog i handel med hele den dengang kendte verden. Hedeby's gravpladser viser, at der var sociale forskelle mellem de forskellige indbyggere. De fleste grave er enkle og viser, at hovedparten af befolkningen var almindelige håndværkere og købmænd. Både i 800- og i 900-tallet blev der dog anlagt adskillige rige kammergrave, der viser, at der også var en gruppe blandt befolkningen, der tilhørte et højere socialt lag. Helt enestående er en enkelt fyrstelig grav, hvori den døde og to af hans følgesvende var anbragt i et gravkammer dækket af et ca. 20 m langt krigsskib.

Ifølge de skriftlige kilder blev Hedeby angrebet adskillige gange i 1000-tallet og omkring midten af 1000-tallet blev bebyggelsen stort set opgivet og flyttet til Slesvig.